

H I S T O R I J S K I Z B O R N I K

Godina XVIII

Zagreb 1965

Broj 1—4

HRVATSKA HISTORIOGRAFIJA 1955—65. (I dio)

Jaroslav Šidak

Uvodna napomena.

Ovaj prilog sadržava tekst koji je, bez oznake pisca, ušao u izdanje »*Historiographie yougoslave 1955—1965*«, Beograd 1965, pripremljeno za XII Internacionalni kongres historijskih nauka u Beču (usp. ovaj svezak HZ 414—416). Originalni tekst, koji je u to izdanje unesen nepotpuno (izostavljeno je II pogl.: Općenita djela i prilozi) i s različitim pogreškama u prijevodu, donosim ovdje bez promjene, ali mu dodajem neke priloge koji su objelodanjeni poslije njegova ulaska u štampu, s oznakom g. 1965. kao godine izdanja. Osim toga, dodajem mu i podatke o prilogima koji, po svom sadržaju, obuhvaćaju širu jugoslavensku problematiku i koji su, prema planu izdanja, ušli u njegovo 1. pogl. (*Les grandes synthèses et les questions communes*), kao i priloge hrvatske historiografije povijesti Dubrovačke republike, koji su, zajedno s ostalom literaturom o tome, izdvojeni u posebno poglavlje: *La republique de Raguse (Dubrovnik)*, 203—220.

Od priloga koji su izašli 1955. ili su, s obzirom na zakašnjelo izlaženje časopisa, objavljeni tek 1956. za g. 1955, uzeti su u obzir samo oni koji nisu navedeni u izdanju: *Dix années d'historiographie yougoslave 1945—1955*, Beograd 1955.

S obzirom na nedostatak prostora u ovom svesku HZ, historiografija o razdoblju hrvatske povijesti od 1914—45. kao i literatura o hrvatskih zemljama u antici te prilozi stranih pisaca hrvatskoj povijesti bit će obuhvaćeni u daljnjem tekstu koji nisam napisao za naprijed spomenuto izdanje niti mi je — iako sam bio jedan od trojice njegovih urednika — poznato tko je to u njemu uradio.

KRATICE: AVj — Arhivski vjesnik; DI BiH — Društvo istoričara Bosne i Hercegovine; EJ — Enciklopedija Jugoslavije; FF — Filozofski fakultet; HA — Historijski arhiv; HI — Historijski institut; HP — Historijski pregled; HZ — Historijski zbornik; IČ — Istorijski časopis, Beograd; IG — Istorijski glasnik, Beograd; JAZU — Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti; JZ — Jadranski zbornik, Prilozi za povijest Istre, Rijeke i Hrvatskog primorja, Rijeka-Pula; MSDN — Matica srpska, Društvene nauke; MSHSM — Monumenta spectantia historiam Slavorum meridionalium; OZ — Osječki zbornik, izd. Muzej Slavonije; PI SAN — Posebna izdanja Srpske akademije nauka; SAZU — Slovenska akademija znanosti in umetnosti; SP — Starohrvatska prosvjeta, III ser., izd. Institut za nacionalnu arheologiju, Split; RR — Riječka revija; VHA — Vjesnik Hist. arhiva; VDA — Vjesnik Državnog arhiva; VIG — Vojnoistorijski glasnik, Beograd; VVM — Vesnik Vojnog muzeja, Beograd; ZČ — Zgodovinski časopis Ljubljana; ZR — Zadarska revija.

I Organizaciona podloga

U posljednjem desetljeću JAZU i dalje je razvijala široko razgranatu izdavačku djelatnost na području historiografije. Iako je, privremeno, obustavila izdavanje velikih zbornika izvorne građe (MSHSM), a ni neke, poslije rata novo pokrenute, serije historijskih izdanja nije uspjela trajno održati,¹ ipak je svojim redovnim izdanjima (Rad, Starine, Građa za povijest književnosti hrvatske) i zbornicima svojih instituta² osigurala hrvatskoj historiografiji dosta povoljne mogućnosti publiciranja. Od spomenutih izdanja Starine su se također pretvorile u zbornik, po svom karakteru vrlo različitih priloga, među kojima se izvorna građa, zbog koje je ova edicija bila prvobitno pokrenuta, našla na posljednjem mjestu.

Povijesno društvo Hrvatske, koje je svojim časopisom-godišnjakom Historijski zbornik obilježilo 1948. značajnu prekretnicu u daljnjem razvoju hrvatske historiografije, nastavilo je, doduše, s redovitim izdavanjem ovoga jedinog časopisa kojim ona i danas još raspolaže, ali nije moglo da ga pretvori u tromjesečnik, kako je to prilikom njegova pokretanja bilo prvobitno zamišljeno. Međutim, podružnice PDH-e u Rijeci i Puli pokrenule su 1956. Jadranski zbornik, godišnjak namijenjen regionalnoj povijesti Istre, Rijeke i Hrvatskog primorja, pa se i on postepeno pretvara od zbornika u časopis.³

Odsjek za povijest na Filozofskom fakultetu u Zagrebu, koji po udjelu svojih članova u razvoju hrvatske historiografije zauzima vrlo istaknuto mjesto, izdaje od 1959. svoje »Radove« (dosada 5 brojeva). Državni arhiv u Zagrebu, koji je od 1899—1945, s jednim odužim prekidom, izdavao svoj Vjesnik, ponovo ga je 1958. oživio pod imenom Arhivskog vjesnika. Težište je pri tom, osim arhivske problematike, položio na ediranje izvorne građe. Premda i dalje izlazi Vjesnik Hist. arhiva u Rijeci (posljednji svezak X, 1964 — 65), Arhivski vjesnik, koji izlazi povremeno, jedini je danas organ na području arhivistike u Hrvatskoj.

Istraživanje hrvatske povijesti od druge polovice XIX st. do najnovijih dana, s težištem na povijesti radničkog i socijalističkog pokreta, stavio je sebi u zadatak Institut za historiju radničkog pokreta u Zagrebu, osnovan 1961. Taj institut izdaje od 1963. svoj organ »Putovi revolucije« a razvija i drugu izdavačku djelatnost, zasada uglavnom ograničenu na razdoblje NOR-a. Proučavanje radničkog pokreta i NOB-e na užem teritoriju Slavonije preuzeo je poseban Historijski institut Slavonije u Slavonskom Brodu, osnovan 1962. Osim građe za povijest NOB-e u Slavoniji, Institut izdaje od 1963. i svoj Zbornik (dosada 2 sveska), koji po tematici nekih priloga prelazi radni okvir Instituta.

¹ To su serije: Građa za gospodarsku povijest Hrvatske (u svemu 14 sv.) i Građa za noviju povijest Hrvatske.

² Zbornik Historijskog instituta JAZU, Zagreb; Anali Historijskog instituta JAZU, Dubrovnik; Anali Jadranskog instituta JAZU, Zagreb; Radovi Instituta JAZU, Zadar. God. 1964. pridružio se ovim izdanjima i zbornik Instituta za povijest prirodnih, matematičkih i medicinskih nauka u Zagrebu.

³ Posljednji (V) svezak za g. 1961. i 1962, a označen godinom izlaska 1962, objavljen je tek 1964.

Od zbornika namijenjenih lokalnoj povijesti izlazi od 1957. povremeno zbornik »Iz starog i novog Zagreba« (dosada 3 sveska), koji izdaje Muzej grada Zagreba. Muzej Slavonije u Osijeku nastavlja s izdavanjem Osječkog zbornika (1962. izašao je VIII svezak). Treće najvažnije središte u Hrvatskoj, Split, nije doduše uspjelo da svojem tradicionalnom Vjesniku za arheologiju i historiju dalmatinsku osigura redovito izlaženje (posljednji svezak LXI, za g. 1959, izašao je 1963), ali je osim III serije »Starohrvatske prosvjete«, koju izdaje Institut za nacionalnu arheologiju JAZU (osn. 1958), ovaj gubitak djelomično nadoknadilo »Izdanjima Muzeja grada Splita« i tamošnjega Historijskog arhiva.⁴ Vrlo živu djelatnost razvio je od 1959. Historijski arhiv komune hvarske, izdajući »Priloge povijesti otoka Hvara« (I, 1959; II, 1962), svoj »Bilten« (6 brojeva, 1959—63) i zbirku »Arhivske građe otoka Hvara« (I, 1961).

Hrvatska je historiografija od 1957. obraćala osobitu pažnju tromjesečniku »Historijski pregled«, koji Savez društava historičara SFRJ i danas izdaje za potrebe nastave povijesti i koji od svoga III godišta izlazi u Zagrebu.⁵

Osim stručne štampe i izdavačke djelatnosti, hrvatska je historiografija u posljednjem desetljeću stekla dragocjenu mogućnost da rezultate svojih istraživačkih napora sistematski izloži u brojnim člancima Enciklopedije Jugoslavije I—VI, 1955—1965 (obuhvaćena su slova A—P). Njenim prilogima otvorene su, najzad, strane nekih književnih časopisa koji često nalaze mjesto u njenoj bibliografiji. To su: Riječka revija, Zadarska revija, Mogućnosti (Split) i »Dubrovnik«. Ova je suradnja, prije svega, izraz bogate regionalne prošlosti kojom se odlikuje jadranska obala.

II Općenita djela i prilozi

Posebne i sistematski vođene bibliografije hrvatska historiografija još uvijek nema.¹ Po najvažnijim prilogima i napose novijim radovima (poslije

⁴ Historijskih priloga ima povremeno u »Prilogima povijesti umjetnosti u Dalmaciji«, koje izdaje Konzervatorski zavod Dalmacije, zatim u »Bračkom zborniku« (sv. 4, 1960, ispunjen je »Spomenicima otoka Brača«, str. 277) i u »Vjesniku Historijskog arhiva Slav. Požega i Muzeja Požeške kotline« (pokrenut 1962; iduće godine izašao 2. broj). — God. 1965. pokrenuli su Gradski muzej u Senju i Senjsko muzejsko društvo »Senjski zbornik«, koji je zasnovan kao godišnjak i u kojem se objavljuju, među ostalim, i prilozi iz povijesti Senja.

⁵ Ovaj časopis, koji se štampao u 1200 primjeraka, izlazio je redovito do početka 1964. kada je redakcija bila primorana da, zbog oskudice u novčanim sredstvima, obustavi njegovo daljnje izdavanje. Pokušaji da se ponovo pokrene nisu više uspjeli (u toku 1965. izašao je još samo br. 3—4 za prethodnu godinu).

¹ Za razdoblje od 1955—58 usp. »izbor članaka i rasprava« u »Prilogu historijskoj bibliografiji NR Hrvatske« od M. Despot (HP VI, 1960, 69—70). — Svu važniju literaturu o prošlosti grada Splita, od prehistorijskih vremena do danas, sabrao je D. Kečkemet, Bibliografija o Splitu I—II, 1955—56 (Izdanja Muzeja grada Splita VI i VII), iako je ona »više priručno-praktičnog nego strogo bibliografskog karaktera«. Literatura od 1869—1955. ispunjava 2. svezak. — Daljnje bibliografije lokalnog značenja jesu: Vj. Maštrović, Radovi o Zadru i okolici, zbornik »Zadar«, Zagreb 1964, 764—806; N. Bezić, Prilog bibliografiji otoka Hvara, Split 1957, 35; A. Jutronić, Građa za bračku bibliografiju, Brački zbornik 3, 1957, 250—263.

1945) donekle je nadomještava pregled izvora i literature uz pojedina poglavlja u Historiji naroda Jugoslavije I i II (do 1790), a s produženjem do 1918. i dopunom novije literature bibliografski uvodi u pojedina razdoblja novog (trećeg) izdanja »Pregleda povijesti hrvatskog naroda« od F. Šišića (1962), koje je priredio te popratio bilješkama i popisom Šišićevih radova J. Šidak.

Povijest hrvatske historiografije također oskudijeva i danas na opširnijem cjelovitom prikazu svoga razvoja i na temeljitijim monografijama o pojedinim istaknutijim predstavnicima historijske nauke. Pokušaj cjelovitog pregleda dao je J. Šidak u Enc. Jug. IV, 1960, 9—13. Osim opsežnijih monografija koje je V. Novak napisao o F. Račkom i N. Nodilu,² radi se uglavnom o nekrolozima ili prigodnim člancima, koji uza sve to imaju svoju vrijednost jer znatno olakšavaju pripremne radove na budućoj povijesti hrvatske historiografije.³ To vrijedi i za brojne priloge o pojedinim historičarima u Enc. Jug. I—VI (s bibliografskim podacima).

Kao vrlo korisnu i neophodnu dopunu poznatih »Prinosa za hrvatski pravno-povjestni rječnik« od Vl. Mažuranića, JAZU je 1956 izdala (u dva sveska) »Građu za financijsko-pravni rječnik feudalne epohe Hrvatske« od Zlatka Herkova. To se djelo razlikuje od Mažuranićeva prije svega po tome što je u njemu jednaka važnost položena na latinske kao i na hrvatske pojmove i što mnogi od njih premašuju opseg leksikografske obradbe.

Premda su namijenjeni nastavi povijesti, »Izvori za hrvatsku povijest« I—IV, 1955—59, od N. Klaić, zasnovani kao dopuna »Historijske čitanke« od J. Šidaka (1952), s kojom sačinjavaju jednu cjelinu, kritički su priređena zbirka dokumentarnih tekstova na srpskohrvatskom jeziku do ukidanja feudalnih odnosa 1848, kakve u tom opsegu (o. 400 str.) nije dosada bilo.

Veća sinteza cjelokupne hrvatske povijesti, osim novog izdanja Šišićeva »Pregleda«, nije se u ovom desetljeću pojavila. Nacrtom takve buduće sinteze (do 1918) može se smatrati prikaz J. Šidaka u Enc. Jug. IV, 1960, 40—58, s.

² V. Novak, Franjo Rački (1828—1894), Beograd 1958; Natko Nodilo, istoričar, Mogućnosti 1962, 424—447 (i post. ot.).

³ M. Kostrenčić, Tadija Smičiklas, Predavanja održana u JAZU 20, 1962.

J. Šidak, Ferdo Šišić, pogovor 3. izdanju Šišićeva »Pregleda povijesti hrvatskoga naroda«, 1962, 491—496. — *Isti*, Gavro Manojlović. — U povodu 100-godišnjice njegova rođenja. HZ IX, 1956, 253—255. — *Isti*, Dr Josip Matasović. Na i. mj. XV, 1962, 347—351 (s popisom radova). — *Isti*, Dr Mijo Mirković. Na i. mj. XVI, 1963, 377—380.

Vj. Maštrović, Akademik Grga Novak, ZR VII, 1958, br. 4, 307—319, i Bibliografija radova akademika Grge Novaka, Radovi 6—7, 1960, 605—654.

K. Milutinović, Dr Viktor Novak, ZR VIII, 1959, 299—309 (s popisom radova). — Spomenica V. Novaka, Zbornik Filoz. fak. VII-1, Beograd 1963 (s potpunom bibliografijom).

S. M. Traljić, Hamdija Kreševljaković (18. IX 1888—9. VIII 1959), HZ XIII, 1960, 337—340.

F. Čulinović, Pola vijeka rada na pravnoj historiji, Zbornik PF u Zagrebu XII, 1962, 155—160 (u povodu 80-godišnjice M. Kostrenčića, s bibliografijom radova, 161—165).

v. Hrvati. U velikoj »Historiji naroda Jugoslavije« II, 1960, hrvatska je povijest od 1526—1790 (o. 400 str.) prvi put obrađena u takvom opsegu i s mnogo novih pogleda i podataka od N. Klaić, J. Šidaka, J. Tadića, F. Moačanina, M. Rojnića, R. Bićanića i B. Grafenauera te K. Prijatelja i M. Kombola (kulturna povijest).

Pokušaj da se na osnovu dobrog poznavanja literature a dijelom i arhivske građe izloži historijat različitih društvenih pokreta u hrvatskim zemljama, osim Istre, od XIV st. do u drugu polovinu XIX st., sadržan je u knjizi Stj. Antoljaka, *Bune pučana i seljaka u Hrvatskoj*, Zagreb 1956, str. 311. Autor nije svoj prikaz ograničio samo na bune spomenute u naslovu nego je njime obuhvatio i bune na području Vojne Krajine, od 1639—1871. Djelu nedostaje osnovno obilježje sinteze — razvojni kontinuitet, pa je ono, u stvari, sastavljeno od velikog broja međusobno nepovezanih priloga koji se ograničavaju na opis pojedinih buna.^{3a} Uza sve to je u njemu prvi put sakupljena dosta opsežna materija i na taj način omogućen njen cjelovitiji pregled.

Sličnu sintezu, ograničenu na jedno uže područje prošlih zbivanja i po tome pogodniju za povezani prikaz, sadržava djelo Grge Novaka, *Jadransko more u sukobima i borbama kroz stoljeća*, Beograd 1962, str. 579. To je prerađeno i znatno dopunjeno izdanje knjige »Naše more« (Zagreb 1926, 21932), zasnovane kao popularni i čitko napisani prikaz stoljetne borbe za istočnu obalu Jadrana, bez znanstvenog aparata, ali s temeljitim poznavanjem stvari. Isti je pisac 1960. objavio novo, sasvim prerađeno izdanje svoje povijesti otoka Hvara (1925), pod promijenjenim naslovom: »Hvar kroz stoljeća« (str. 224); daljnja je promjena u tome što je u novom izdanju izostavljen znanstveni aparat. Iz pera istog autora potječu također cjeloviti prikazi dviju lokalnih historija, od kojih je »Povijest Splita« svojim III sv. (Split 1965, str. 542) dovedena do pobjede Narodne stranke u općinskim izborima 1882. a povijest otoka Visa (1961) do 1941. Ta su djela izrađena velikim dijelom na temelju arhivalnih studija i snabdjevena brojnim bilješkama. Značenje prvog od njih uvelike prelazi tijesni okvir jedne mjesne povijesti, ali ono unatoč tome, kao i obilju različitih svojih podataka, ne ispunjava zahtjeve prave historijske sinteze.

Regionalnoj historiji pripadaju još dva djela koja se, po svojoj koncepciji ili usmjerenosti prema određenoj problematici, razlikuju od gore spomenutih. Stj. Pavičić je, polazeći od dijalektoloških studija i produbljujući ih analizom vrlo opsežne historijske građe, obradio u jednom većem djelu »Seobe i naselja u Lici« (Zagreb 1962), u kraju koji je s prodorom Turaka doživio duboke promjene u svom stanovništvu.⁴ Stj. Gunjača je, naprotiv, polazeći od arheoloških i topografskih istraživanja, prikazao prošlost grada Knina i njegove

^{3a} Usp. takođe ocjenu I. Grgića u ZR V, 1956, 298—301.

⁴ Djelo je izašlo kao sv. 41 Zbornika za narodni život i običaje JAZU, str. 330. (Usp. ocjenu J. Buturca u HZ XV, 1962, 309—313.)

okolice koji su također bili zahvaćeni migracionim strujama iz turskog razdoblja, ali još i danas čuvaju u svom tlu bogate ostatke drevne hrvatske povijesti.⁵ I tvrdi Klis, koji je od prethistorijskih vremena stražario nad najkraćim prilazom iz zaleđa u Split, kao i bliski Solin, dobili su u djelima L. Katića svoju povijest.⁶

Premda povijest Dubrovačke republike nije još dobila nikakav potpuniji prikaz, ipak je u posljednjih deset godina obogaćena s nekoliko priloga koji takav prikaz u cjelini čine svakako lakše dostupnim. L. Vojnović je 1962. izdao »Kratku istoriju Dubrovačke republike« (New York, str. 172) a B. Stulli je u Enc. Jug. 3, 1958, 126—152, također prikazao povijest Dubrovnika, dodavši joj opsežnu bibliografiju. Isti je autor izradio i poseban »Pregled državnopravne historije Dubrovačke republike«.⁷ Knjiga B. Krizmana o diplomatskoj i konzularnoj službi Republike ne sadržava njezin cjelovit prikaz nego skup već prije objavljenih i nekih novih priloga koji se odnose na različita pitanja s toga područja u širem vremenskom okviru.⁸ J. Luetić je, na vrlo pristupačan način, izložio razvoj dubrovačkog pomorstva u cjelini⁹ a L. Beritić obradio u posebnim izdanjima urbanistički razvitak Dubrovnika te njegove utvrde i artiljeriju.¹⁰

*

U hrvatskoj historiografiji pojavilo se u posljednjem deceniju nekoliko radova koji se ne ograničavaju samo na povijest hrvatskog naroda nego je prikazuju u širem okviru jugoslavenskih zemalja ili raspravljaju o međunarodnim odnosima u odužim vremenskim razdobljima. M. Mirković, Ekonomska historija Jugoslavije, Zagreb 1958, 443, pokušao je, doduše, da u jednom »nacrtu« ili »skici« prikaže ekonomski razvoj u svih jugoslavenskih

⁵ Stj. *Gunjača*, *Tiniensia archaeologica — historica — topographica* I i II, SP 6 i 7, 1958. i 1960.

⁶ L. Katić, *Veza primorske Dalmacije kroz kliški prolaz od prethistorije do pada Venecije*, *Starine* 51, 1962, 267—432; *Solin od VII—XX stoljeća*, *Prilozi povijesti umjetnosti u Dalmaciji* 9, 1955, 17—91 (prema autoru, »historijska šetnja Solinom i okolicom«).

⁷ B. Stulli, *Pregled državnopravne historije Dubrovačke republike*, »Dubrovnik« II, 1956, br. 2—3, 1—12.

⁸ B. Krizman, *Diplomati i konzuli u starom Dubrovniku*, Zagreb 1957, 349 (tri nova poglavlja, VII—IX, 125—277, odnose se na francuske konzule u Dubrovniku u 2. polovici XVIII st. i na strane diplomatske predstavnike Republike u XVIII stoljeću.)

Organizaciju konzularne službe pregledno je izložio I. Mitić, *O konzularnoj službi Dubrovačke republike*, *Pomorski zbornik* II, 1962, 1733—1745.

⁹ J. Luetić, *Mornarica Dubrovačke republike*, *Dubrovnik* 1962, 153 (usp. ocjenu J. Lučića u *HZ* XVI, 1963, 370—371).

¹⁰ L. Beritić, *Urbanistički razvitak Dubrovnika*, Zagreb 1958, 77; *Utvrđenja grada Dubrovnika*, Zagreb 1955, 245; *Dubrovačke zidine*, *Dubrovnik* 1958, 43; *Dubrovačka artiljerija*, Beograd 1960, 189.

Posebno mjesto među ovim prilozima zauzima rad J. Tadića o arhivskoj građi za ekonomsku povijest u Dubrovniku (*Les archives économiques de Raguse*, *Annales ESC*, Paris 1961, 1158—1175).

naroda od najstarijih vremena do danas i da pri tom primijeni neka nova metodološka načela, ali djelu nedostaje cjelovitost i dublje ulaženje u probleme pretkapitalističkih razdoblja.

V. Bogdanov, Historijski uzroci sukobu između Hrvata i Srba, Rad JAZU 311, 1957, 353—477, pokušao je da izloži historijat hrvatsko-srpskih odnosa »u feudalno doba«, ograničavajući se — kako sam kaže — na »suštinsko raspravljanje pitanja«. Međutim, još uvijek nedostaju monografijski radovi neophodni za takav cjelovit zahvat.

J. Šidak, Prilog razvoju jugoslavenske ideje do g. 1914, Naše teme 1965, 1290—1317, ograničio se, prema namjeni teksta koji je kao referat iznio na sastanku američkih i jugoslavenskih historičara u Novom Sadu, da ideju okupljanja Južnih Slavena prikaže kao pojavu najtješnje povezanu s genezom hrvatskog naroda.

III Srednji vijek (do 1526)

Pošto je Jugoslavenska akademija znanosti i umjetnosti obustavila svoj, u početku široko zasnovani, plan o sistematskom izdavanju srednjovjekovnih notarijatskih spisa, a ni pripremni radovi za nastavljanje Smičiklasova kodeksa, koji je, sa svojim XV sveskom, zapeo na g. 1378, nisu još urodili vidljivim plodom, izdavanje srednjovjekovne građe ograničilo se na svega dvije zbirke koje je priredio M. Zjačić. To su: Spisi zadarskih bilježnika Henrika i Creste Tarallo 1279—1308, Zadar 1959, i Knjiga riječkog notara i kancelara Antuna de Renno de Mutina (1436—61), VHA u Rijeci III—V, 1955—59.¹

Vrlo korisnu dopunu Smičiklasova kodeksa, koji bi trebalo da završi s g. 1400, donose J. Stipišić i M. Šamšalović u svom popisu »Isprava u Arhivu Jugoslavenske akademije (Inventar)«, Zbornik HI JAZU 2—5, 1959—63. Na o. 305 str. navedene su isprave od 1018—1526, pri čemu se za objavljene donose samo podaci o ediranju, a za neobjavljene i transumpte daju se regesta, što od 1378. dalje ima osobitu važnost.²

V. Novak je skrenuo pažnju na dosada »Neiskorišćavanu kategoriju dalmatinskih historijskih izvora od VIII do XII st.«, Radovi 3, 1957, 39—74. Radi se o izrazito crkvenim, obrednim knjigama (osobito sakramentarnima i misalima), u tekstu kojih ima važnih historijskih podataka. Isti je autor 1959. izdao dugo očekivano fototipsko izdanje (s prijepisom) znamenitog kartulara Sv. Marije u Zadru iz XII st.,³ poprativši ga svestranim analizama, kao što je to uradio i prilikom izdanja tzv. Supetarskog kartulara iz kraja

¹ L. Katić je objavio »Imbrevijature splitskog notara de Salandis«, Starine JAZU 47, 1957, 155—195 (iz razdoblja 1514—18), a Vl. Rismondo »Registar notara Nikolela iz Agubija«, Izd. HA u Splitu 5, 1965, 7—64 (iz 60-tih godina XIV stoljeća).

² Općenito o arhivalnoj građi XV st. usp. J. Buturac, Neobjavljeni dokumenti hrvatske povijesti u XV stoljeću, HZ XI—XII, 1958—59, 283—287.

³ V. Novak, Zadarski kartular samostana svete Marije, JAZU, Zagreb 1960 (na naslovnoj strani netačno 1959!). — Usp. od istog autora i »Marginalije uz historiju manastira sv. Marije u XII st.«, SP 8—9, 1963, 181—202.

XII stoljeća.⁴ Tek je ovim izdanjima omogućeno rješavanje različitih važnih problema u hrvatskoj povijesti prije XII st., od diplomatskih do društvenih.

J. Stipišić je svojim izdanjem starijeg prijepisa oporuke splitskog priora Petra iz početka XVI st., koja je dosada bila datirana krajem VIII ili početkom IX st.,⁵ kao i njenom diplomatskom analizom nesumnjivo dokazao da ona potječe iz kraja XI st., kada se u jednoj ispravi iz 1097. i spominje prior-Petar.⁶

Novopronađeni kodeks iz 1. polovine XII st., prozvan po svom nalazištu »korčulanskim«, koji sadržava neke, pažnje vrijedne, podatke iz doba narodne dinastije (IX i XI st.), učinio je predmetom svoje detaljne analize V. Foretić.⁷ On je dokazao pouzdanost nekih od tih podataka, poznatih iz drugih neposrednijih izvora, pa u tome nalazi jamstvo i za vjerodostojnost onih vijesti u kodeksu kojih drugdje nema.

Kao što Korčulanski kodeks unosi nekim svojim vijestima zabunu u dosada usvojenu kronologiju splitskih sinoda u XI st., tako i jedan prilog V. Gortana stavlja svojim čitanjem natpisa na stupu splitskog nadbiskupa Pavla iz 1. polovine XI st. u sumnju mišljenje M. Barade o apostati Sedehu.⁸

Pojava još jednog rukopisa otprije poznatog Splitskog anonimna, koji je, vjerojatno, živio u XIV st. ili na početku XV st. i koji je, među ostalim, zabilježio i poznatu tradiciju o nasilnoj smrti kralja Zvonimira (1089), nije ovu vijest učinila vjerodostojnijom.⁹

⁴ V. Novak — P. Skok, Supetarski kartular, JAZU, Zagreb 1952. (Usp. i V. Gortan, Nekoliko napomena uz izdanje Supetarskog kartulara, HZ IX, 1956, 220—223.) — O, još uvijek, spornom pitanju postanka samostana sv. Petra u Selu usp. prilog I. Ostojića, Kad je osnovan samostan sv. Petra u Selu, SP 7, 1960, 143—157, ocjenu tog priloga od N. Klaić u HZ XVI, 1963, 373—375, i Ostojićevu repliku: Dei servi u kartularu sv. Petra u Selu, HZ XVII, 1964 (prema Ostojiću samostan je osnovan, najvjerojatnije, o. 1069). — Pitanje provenijencije narativnog teksta, naknadno unesenog u Supetarski kartular potkraj XIV ili na početku XV st., pokušao je objasniti D. Švob, Pripis Supetarskog kartulara o izboru staro-hrvatskog kralja i popis onodobnih banova, HZ IX, 1956, 101—117. Prema njegovu mišljenju, radi se o nastojanju splitske crkve da historijskim argumentima podupre težnju bosanskog dvora za nezavisnošću i cjelokupnošću Bosne u odnosu prema Ugarskoj (1406).

⁵ M. Horvat, Oporuka splitskog priora Petra, Rad JAZU 283, 1951, 119—174.

⁶ J. Stipišić, Oporuka priora Petra, Zbornik HI JAZU 2, 1959, 173—182.

⁷ V. Foretić, Korčulanski kodeks 12. stoljeća i vijesti iz doba hrvatske narodne dinastije u njemu, Starine 46, 1956, 23—44 (s fotokopijama odgovarajućih strana).

⁸ V. Gortan, Natpis na mramornom stupu splitskog nadbiskupa Pavla, HZ XVII, 1964, 423—429.

⁹ H. Morović, Anonimna splitska kronika, Izdanja Muzeja grada Splita 10, 1962. — Usp. i članak istog autora: »Novi izvor o nasilnoj smrti kralja Dimitrija Zvonimira«, Mogućnosti 1960, br. 10, te članak St. Gunjače, Uz novi izvor o smrti kralja Zvonimira, na i. mj. 1961, br. 2, 158—165, u kojem se pisac ponovo zalaže za pouzdanost spomenute tradicije. — Protivno mišljenje o vrijednosti novopronađenog rukopisa, koji nije stariji od XVII st., zastupa N. Klaić, Problem Zvonimirove smrti u novijoj literaturi, HZ XV, 1962, 271—288. Usp. o tom pitanju i prilog L. Katića, O kralju Zvonimiru, Službeni vjesnik biskupije splitske i makarske VIII, 1961, 28—31, i N. Klaić, O legendarnoj smrti kralja Zvonimira, Ist. zapisi XVI, 1963, 229—270.

Za razliku od dosadašnjeg mišljenja da je tzv. krstionica kneza Višeslava nastala oko g. 800, M. Šeper dokazuje, na osnovu sličnosti u pismu s jednim zadarskim natpisom iz XI st., da je taj znameniti spomenik nastao tek u XI stoljeću.¹⁰

Svojom raspravom »O autentičnosti privilegija trogirskog tipa«,¹¹ N. Klaić je iznijela dovoljno uvjerljivih argumenata kojima osporava autentičnost — u njihovu sačuvanom obliku — nekih gradskih privilegija (Split, Šibenik, Omiš), izrađenih po uzoru na privilegij kralja Kolomana za grad Trogir 1107, čiju vjerodostojnost također stavlja u sumnju. Isti je autor do kraja riješio i pitanje autentičnosti isprava koje je, kako on misli, plemstvo grada Paga krivotvorilo potkraj XVII st. da na taj način osigura sebi vlast nad istoimenim otokom.¹²

Stj. Antoljak je također definitivno uklonio iz hrvatske povijesti tobožnju ispravu iz XIII st. kojom je plemićki rod Givića na otoku Hvaru nastojao da potkrijepi svoj povlašteni položaj,¹³ iako je pitanje postanka tog falsifikata ostavio otvoreno.

Među novim dokumentima koji se odnose na hrvatsku povijest u kasnom srednjem vijeku i prinose boljem poznavanju naročito ekonomskog i socijalnog razvitka, nalazi se Zavod grada Trogira iz g. 1326, u stvari katastar jednog dijela općinskog teritorija, dugo vremena spornog u odnosima između Trogira i Splita (Podmorje, sa selima Ostrog i Biači).¹⁴ S teritorija Istre, koji je donedavno bio u hrvatskoj historiografiji, iz objektivnih razloga, vrlo slabo proučavan, potječu neki pravni spomenici iz XIV i XV st., koje su izdali

¹⁰ M. Šeper, Der Taufstein des kroatischen Fürsten Višeslav aus dem frühen Mittelalter, Nachrichten des Deutschen Instituts für merowingischkarolingische Kunstforschung 14—16, Erlangen 1957/58. — Lj. Karaman, O vremenu krstionice kneza Višeslava, Peristil 3, 1960, ustraje pri dosadašnjem datiranju kao »mnogo vjerojatnijem«.

Stoljeću XI vjerojatno pripada latinski natpis s imenom Mihajla, pronađen 1953. u Stonu, o značenju kojega diskusija nije još završena (usp. J. Lučić, Marginalije uz novopronađeni natpis u Stonu, Prilozi povijesti i umjetnosti u Dalmaciji 14, 1962, 23—33, s historiografskim uvodom).

¹¹ Zbornik Instituta za hist. nauke II, Zadar 1958, 77—87.

¹² N. Klaić, Falsifikati u povijesti Paga, I Rapski falsifikati, Zbornik Instituta za hist. nauke I, Zadar 1955, 35—57; II Paški falsifikati, Radovi FF, Historijska grupa II, Zagreb 1959, 15—63.

¹³ Stj. Antoljak, Belina »darovnica« Hvaranima je falsifikat, Godišen zbornik na Filozofskiot fakultet na univerzitetot vo Skopje, Ist. — filol. oddel 9, 1956, br. 3, 39—66. (Usp. ocjenu N. Klaić u HZ XI—XII, 1958—59, 301—304, i primjedbe B. Anđelinovića u Prilozima povijesti otoka Hvara I, 1959, 34—39).

¹⁴ M. Horvat, Das Trogirer »Zavod«—Buch vom Jahre 1326, Studien zur älteren Geschichte Osteuropas I (Wiener Archiv für Geschichte des Slawentums und Osteuropas), Graz-Köln 1956, 33—49 (usp. ocjenu N. Klaić u HZ XI—XII, 1958—95, 304—306). Autor ne objavljuje tekst Zavoda u cjelini nego na njegovu temelju raspravlja o pitanju zemljišnog vlasništva u spomenutom dijelu trogirskog teritorija.

M. Zjačić, M. Kos i D. Klen.¹⁵ U svom prilogu: »Pet istarskih razvoda iz XV stoljeća« (JZ I, 1956, 189—202), M. Kos je objavio dosad nepoznate listine iz Državnog arhiva u Beču, sasvim slične onima na osnovu kojih je sastavljen poznati Istarski razvod, datiran netačno godinom 1326.¹⁶ Kao i on, tako i ove listine utvrđuju međe susjednih općina, s osobitim obzirom na potrebe ispaše.

M. Kos je, prvi put u jugoslavenskoj historiografiji, dao i diplomatsku analizu srednjovjekovnih isprava iz Istre.¹⁷ Proučavajući zadarske isprave, A. M. Strgačić je uspio da objasni dva dosada nerazumljiva latinska termina koji obilježavaju strane svijeta (jugozapad i sjeveroistok).¹⁸ S područja latinske paleografije u hrvatskim zemljama, V. Novak je u cjelini obradio pojavu karolinške minuskule u Dalmaciji.¹⁹

Poslije brojnih rasprava o različitim pojavama srednjovjekovnog novčarstva u hrvatskim zemljama i u Bosni, Ivan Rengjeo je svoj plodni rad završio jednim cjelovitim pregledom srednjovjekovnih novaca na spomenutom teritoriju.²⁰ U tom je djelu opisao u svemu 1908 novaca, od kojih 737 otpada na Dubrovačku republiku a 423 na Bosnu. Značenje je Rengjelova životnog djela utoliko veće što je to poslije pionirskog »Opisa jugoslavenskih novaca« od Š. Ljubića (1875) prvi kritički i u tehničkom pogledu neusporedivo bolje opremljen pregled velikog dijela južnoslavenskih novaca iz srednjeg vijeka.

Među više-manje cjelovite prikaze pojedinih historijskih disciplina ulazi i »Nacrt historije hrvatske države i hrvatskog prava« od M. Kostrenčića (Zagreb 1956, str. 235), koji je zasnovan kao sveučilišni udžbenik pa u svom prvom svesku, dosada i jedinom, ide do kraja XIII stoljeća. Međutim, nedostaje mu znanstveni aparat.

S obzirom na izuzetno značenje glagolizma u hrvatskom kulturnom i javnom životu, vrijednu prinovu donosi rad M. Pantelić o nekim, dosada nepoznatim glagoljskim kodeksima.²¹ To su tri iluminirana rukopisa iz vremena

¹⁵ M. Zjačić, Dvigradski statut, Vjesnik HA u Rijeci VI—VII, 1961—62 (Statutum comunis Duorum castrorum iz druge polovice XIV st.); Statut bužetske općine, na i mj. IX, 1963—64, i X, 1964—65 (s uvodnim studijom o tom statutu iz g. 1435). — M. Kos, Jedan urbar iz vremena oko 1400, o imanjima Devinskih i Walseeovaca na Kvarneru. Vjesnik HA u Rijeci III, 1955/56. — D. Klen, Fragmenti rašporskog urbara iz prve polovine XV stoljeća, JZ IV, 1959—60, 155—182. — O statutarnom pravu u Istri uopće usp. I. Beuc, Osnovi statutarnog prava u Istri, Zbornik PF XII, Zagreb 1962, 181—198.

¹⁶ Usp. i B. Stulli, Labinski fragment Istarskog razvoda, JZ II, 1957, 95—112. Autor pobija mišljenje o Istarskom razvodu kao falsifikatu i smatra ga kompilacijom autentičnih dokumenata.

¹⁷ M. Kos, Aus der Geschichte der mittelalterlichen Urkunde Istriens, Studien zur älteren Geschichte Osteuropas I, 1956, 49—62.

¹⁸ A. M. Strgačić, Quirina... traversa pars zadarskih srednjovjekovnih isprava, Radovi — Razdio hist., arh. i hist. umjetnosti (1), 1960 61, Zadar 1963, 95—131 (usp. ocjenu J. Lučića u HZ XVII, 1964, 508 9).

¹⁹ V. Novak, Pojava i proširenje karolinške minuskule u Dalmaciji, Glas SAN 255, 1963 (usp. ocjenu A. M. Strgačića u ZR XII, 1963, 332—340).

²⁰ I. Rengjeo, Corpus der mittelalterlichen Münzen von Croatien, Slavonien, Dalmatien und Bosnien, Graz 1959, str. 142 i T I—XXVI. — O autoru usp. nekrolog B. Zmajića u HZ XV, 1962, 353—357 (s popisom radova).

²¹ M. Pantelić, Glagoljski kodeksi Bartola Krbavca, Radovi Staroslavenskog instituta 5, 1964, 5—98.

od 1402—25, čiji likovni ukras ima kulturno-historijsko značenje i koji potkrijepljuju zaključak autora da se u XIV i XV st. središte hrvatskog glagolizma nalazilo u Zadru i Ninu.²²

Budući da se uporedo s glagoljicom, na primorju južno od Splita, udomačila ćirilica (često u literaturi nazivana i »bosančicom«), Benedikta Zelić-Bučan je ispunila jednu osjetljiviju prazninu u savremenoj hrvatskoj literaturi posvetivši joj posebnu monografiju.²³ Najstariju, pak, listinu s toga područja, pisanu ćirilicom (1250) i po svom nalazištu na otoku Braču prozvanu Povaljskom, ponovo je uzео u razmatranje J. Vrana.²⁴

Od djela s područja povijesti umjetnosti koja imaju veće značenje za rješavanje nekih izrazito historijskih problema zavređuje osobitu pažnju oveća rasprava Cvite Fiskovića o majstorima u srednjovjekovnom Zadru.²⁵ Autor je težište svojih istraživanja položio na utvrđivanje imena i etničke pripadnosti zadarskih majstora od XII—XVI st. i došao do zaključka da su oni i poslije sredine XIV st., otkada se u Zadar doseljuju talijanski obrtnici, bili u pretežnoj većini Hrvati.

Prevođenje srednjovjekovnih historijskih spisa, koje je 1950. započelo s Ljetopisom popa Dukljanina, nastavljeno je izdanjem »Historiae Salonitanae« splitskog arhidakona Tome, najvrednijim djelom hrvatske historiografije u srednjem vijeku (XIII st.).²⁶ Prijevod je snabdjeven korisnim bilješkama, ali — za razliku od spomenutog izdanja Popa Dukljanina — ne sadržava, na žalost, i originalni latinski tekst.

*

Pitanja u vezi s doseljenjem Hrvata u njihovu današnju postojbinu ponovo je, poslije oduže stanke, pokrenuo Stj. Antoljak. Vrijeme njihova najranijeg naseljenja u Istri datira on, u skladu s dosadašnjim mišljenjem, oko g.

²² J. Hamm, Jedna glagoljska dvanaesteračka pjesma iz XIV stoljeća, Radovi Slavenkog instituta FF u Zagrebu 3, 1959, 91—99, objavio je ispravljeno čitanje poznate pjesme u kojoj se osuđuje pokvareno svećenstvo. — O »Historijskoj podlozi hrvatskoga glagoljaštva u X i XI stoljeću« raspravlja N. Klaić u Slovu 15—16, 1965 (izašlo 1966), 225—281.

²³ B. Zelić-Bučan, Bosančica u srednjoj Dalmaciji. (Prilog 3. svesku Izdanja Hist. arhiva — Split, 1961, 32 i 30 faksimila dokumenata, isključivo novovjekovnih). Autor namjenjuje ovom radu »čisto praktičnu« svrhu.

²⁴ J. Vrana, Kulturnohistorijsko značenje povaljske ćirilske listine iz godine 1250, Filologija 3, 1962, 201—218. — Autor je 1955. izrazio sumnju u postojanje originalne ćirilske povelje bosanskog bana Kulina (Da li je sačuvan original isprave Kulina bana, Radovi Staroslavenskog instituta II, 5—56: usp. i protivno mišljenje G. Čremošnika, Original povelje Kulina bana, Glasnik Zemaljskog muzeja, n. s., XII, 1957, na koje je Vrana replicirao prilogom: »Koji je od triju sačuvanih primjeraka originalna isprava Kulina bana?« Radovi Zavoda za slavensku filologiju 4, 73—86), a 1960. je nekim od tzv. lokrumskih falsifikata, na osnovu paleografske analize, pridao vjerodostojnost (Isprave zahumskih vladara iz XI i XII st. o Babinu polju na otoku Mljetu, HZ XIII, 1960; usp. i ocjenu I. Kampuša na i. mj. XV, 1962, 322—324).

²⁵ Cv. Fisković, Zadarski sredovječni majstori, Split 1959, 212 (usp. ocjenu I. Bacha u HZ XIV, 1961, 359—360).

²⁶ Toma arhidakon, Kronika. Preveo Vl. Rismondo, Izdanje Muzeja grada Splita VIII, 1960.

600,²⁷ a na osnovu jednog podatka Konstantina Profirogeneta potkrepljuje daljnjim argumentima starije mišljenje da su Hrvati oslobodili Karantance avarske vlasti.²⁸

Nadovezujući na rezultate svojih istraživanja o ageru rimskih kolonija na istočnoj obali Jadrana,²⁹ M. Suić pokazuje kako je limitacija, sa svojim sistemom centurija, »zadržala i u ranom Srednjem vijeku vrijednost i funkcije katastarske organizacije« ondje gdje se održao kontinuitet municipalnog života.³⁰ Suić je, osim toga, pokušao da odredi granice Liburnije sve do IX st., dajući, na taj način, i svoj prilog diskusiji o problemu Krajine na Kvarneru.³¹

O razdoblju hrvatske povijesti do kraja XI st., osim naprijed spomenutih radova potaknutih novim izvorima, pojavilo se u ovom desetljeću tek nekoliko priloga koji u dosadašnju diskusiju nisu unijeli neku bitniju promjenu. M. Barada je ponovo uzeo u obranu neka svoja ranija datiranja,³² ali je uz to pokušao da poznati crkveni sabor održan u Splitu 1060. datira godinom 1063. Njegovo mišljenje o Slavcu kao vladaru Neretljana potkrijepila je novim argumentima N. Klaić, produžujući povijest Neretljanske kneževine, kao samostalne političke jedinice, do u XIII stoljeće.³³ Uza sve to, Lj. Karaman ustraje pri svojem mišljenju o Slavcu kao hrvatskom kralju koji je prethodio Dmitru

²⁷ Stj. Antoljak, Problematika najranijeg doseljenja i nastanjenja Slavena-Hrvata u Istri, Starine JAZU 48, 1958, 47—84. (Usp. o tome i prilog Vj. Bratulića, O vremenskom kontinuitetu naseljenosti Slavena u srednjoj Istri, JZ I, 1956, 99—118).

²⁸ Stj. Antoljak, Prilog seobi Hrvata iz Dalmacije u prekosavske krajeve u 7. stoljeću, Godišen zbornik, Ist.—filol. odjel 9, 1956, 15—38 (usp. ocjenu B. Grafenauera u HZ XI—XII, 1958—59, 313—319).

²⁹ M. Suić, Limitacija agera rimskih kolonija na istočno-jadranskoj obali, Zbornik Instituta za hist. nauke II, Zadar 1955.

³⁰ M. Suić, Ostaci limitacije naših primorskih gradova u ranom Srednjem vijeku, SP 5, 1956, 7—19 (usp. i ocjenu N. Klaić u HZ X, 1957, 189—192).

³¹ M. Suić, Granice Liburnije kroz stoljeća, Radovi Inst. JAZU 2, Zadar 1955, 273—296 (usp. i ocjenu N. Klaić u HZ X, 1957, 192—196). Prilog Sv. M. Prvanovića, Ko je bio hrvatski knez Borna, Rad JAZU 311, 1957, 301—310, u kojem dokazuje da je taj »dux Dalmatiae atque Liburniae« (821) bio porijeklom iz istočne Srbije, tj. prvobitno knez tamošnjih »Guduščana« i Timočana, sasvim je promašen (usp. ocjenu N. Klaić u HZ X, 1957, 258—259). — B. Grafenauer, Vprašanje hrvatske Krajine v Kvarneru, ZČ XII—XIII, 1958—59, 254—260, suprotstavio je tezi M. Barade o toj Krajini važne argumente i nesumnjivo dokazao da je područje između Raše i Rijeke već oko 1060—1070. pripalo markgrofoviji Istri.

³² M. Barada, Prilozi kronologiji hrvatske povijesti (1062—1075), Rad JAZU 311, 1957, 185—217 (usp. i ocjenu N. Klaić u HZ XIII, 1960, 244—246).

³³ N. Klaić, Problem Slavca i neretljanske kneževine, ZČ XIV, 1960, 96—136. — S. Puhiera, Judex, dux Marianorum, Prilozi povijesti otoka Hvara I, 1959, 5—16, vraća se na mišljenje nekih starijih pisaca da gornji termin označava vrhovnog zapovjednika mornara, vojnika uopće, a ne vladara Neretljana.

³⁴ Lj. Karaman, O nekim pitanjima hrvatske povijesti do XIII st., HZ XV, 1962, 257—269. Usp. i članak istog autora: »Još jedan prilog diskusiji o kralju

Zvonimiru,³⁴ a protiv J. Ferluge³⁵ brani dosada općenito prihvaćeno mišljenje u hrvatskoj historiografiji o vlasti kraljeva Tomislava i Stjepana Držislava nad Dalmacijom.³⁶

Središnjim problemom hrvatske historiografije u posljednjih deset godina postalo je pitanje tzv. hrvatskog praplemstva, tj. ustanove »dvanaestero plemena plemića Kraljevine Hrvatske« i, u vezi s njime, pitanje ugovora između tih »plemena« i ugarskoga kralja Kolomana 1102, kako je sačuvan u tekstu tzv. Qualitera (prije poznatiji kao Pacta conventa). N. Klaić je 1955, nadovezujući na jednu misao M. Šufflaya, stavila postanak toga plemićkog saveza u XIV st.³⁷ i zatim ga, u daljnjem radu,³⁸ dovela u vezu s obnovom kraljevske vlasti u Hrvatskoj za Ludovika I (1350). S tim je događajima povezala postanak »Qualitera«, usvojivši kao ispravno mišljenje Lj. Hauptmanna o njemu kao falsifikatu, iako je već prije odbacila njegovu osnovnu tezu o dvanaestero plemena kao hrvatskom praplemstvu.³⁹ Mišljenju N. Klaić suprotstavio je svoje mišljenje, koje je u hrvatskoj historiografiji bilo prije dominantno, O. Mandić, dokazujući — prije svega sociološkim argumentima — autentičnost podataka sadržanih u Qualiteru.⁴⁰ Mnogo novih podataka o pojedinim od tih »plemena«, do izumiranja i posljednjih od njih 1630, iznio je Stj. Antoljak,⁴¹ iako u spomenuta sporna pitanja nije pri tom ušao.

Slavcu«, HZ XI—XII, 1958—59, 311—313, u kojem, kao »najvažniji rezultat«, ističe »činjenicu, da je neretljanska oblast svakako za kraljeva Zvonimira i Stjepana, a vrlo vjerojatno već za kralja Petra Krešimira, ušla u sklop hrvatske države« (Ovaj je članak, s nekim neznatnim promjenama, izašao i u Analima HI JAZU u Dubrovniku VI—VII, 1959.)

³⁵ J. Ferluga, Vizantiska uprava u Dalmaciji, PI SAN 291, Beograd 1957.

³⁶ Ferluginu se mišljenju potpuno priklonila N. Klaić u svom odgovoru Lj. Karamanu u HZ XVII, 1964 413—422. Usp. i raspravu N. Klaić, Problem vrhovne vlasti nad Dalmacijom do početka XV stoljeća, Zbornik Zadar, izd. MH, Zbornici i monografije II, 1964, 141—167, u kojoj autor dokazuje da je Tomislav imao samo zaštitu nad Dalmacijom i da je poslije njega tek Zvonimir postavljen za kralja Hrvata i Dalmatinaca, iako se i njegova stvarna vlast ograničavala samo na one gradove koji 1074. »nisu pozvali Normane«.

³⁷ N. Klaić, Plemstvo dvanaestero plemena Kraljevine Hrvatske, HZ IX, 1956, 83—100.

³⁸ N. Klaić, Postanak plemstva dvanaestero plemena kraljevine Hrvatske, HZ XI—XII, 1958—59, 121—163.

³⁹ N. Klaić, T. zv. »pacta conventa« ili tobožnji ugovor između plemstva 12-ero plemena i kralja Kolomana 1102. g., HP VII 1960. — Usp. i ocjenu koju je N. Klaić dala u HZ X, 1956, 209—220, o raspravi Lj. Hauptmanna »Hrvatsko praplemstvo«, Razprave SAZU 1, Ljubljana 1950.

⁴⁰ O. Mandić, »Pacta conventa« i »dvanaest« hrvatskih bratstava, HZ XI—XII, 1958—59. (Usp. ocjenu N. Klaić, na i. mj. XIII, 1960, 303—318, i Mandićev odgovor, na i. mj. XIII, 318—320.)

⁴¹ Stj. Antoljak, Izumiranje i nestanak hrvatskog plemstva u okolici Zadra, Radovi Instituta JAZU IX, Zadar 1962, 55—115. (Usp. i ocjenu J. Lučića u HZ XVI, 1963, 315—319, koji u nekim podacima ovog rada nalazi dokaze protiv mišljenja N. Klaić.)

Svojim posljednjim radovima, M. Barada je potakao rješavanje i nekih drugih problema koje nameće društveni razvitak u Hrvatskoj, južno od Gvozda, u Srednjem vijeku. Polazeći od nekih članaka Poljičkog statuta, on je u raspravi »Starohrvatska seoska zajednica« (JAZU 1957, str. 186) došao do zaključka da je seoska »općina« tj. društveno vlasništvo nad sredstvima za proizvodnju, »prežitak [...] iz vremena prvobitne zajednice« i da na njemu počiva ustanova »seoske zajednice«, koja je uopće bila temelj društvenog uređenja Hrvatske do XII stoljeća. Kritika je utvrdila da ovom dijelu nedostaje, prije svega, terminološka jasnoća i osudila njegovu metodički neopravdanu težnju da se za svaku društvenu ustanovu bez razlike nađe objašnjenje u ekonomskoj djelatnosti.⁴²

Poslije Baradina djela o »Hrvatskom vlasteoskom feudalizmu po vinodolskom zakonu« (1952). N. Klaić je ponovo razmotrila sve priloge koji su od 1945—57. raspravljali o društvenim odnosima u kvarnerskim općinama⁴³ i, polazeći od rezultata do kojih je još 1945/6. došao slovenski pravni historičar J. Žontar, iznijela mišljenje da se u Vinodolu, prilikom donošenja poznatog zakona 1288, nije radilo o uvođenju feudalnih odnosa (»pokmećivanju«) nego o uzakonjenju takvih društvenih odnosa u kojima kmetova nije uopće bilo i u kojima se društvo sastojalo od slobodnih općina, tj. pučana (po njihovu pravnom položaju).⁴⁴ S tim se mišljenjem nije suglasio O. Mandić koji je u više radova proučavao pravno uređenje nekih kvarnerskih općina. Analizirajući sve očuvane pravne spomenike s njihova područja od XIII — XVII st., on konstatira da »srž stanovništva općina, izuzevši Rijeku, čine seljaci kmetovi«, u političkom pogledu međusobno potpuno ravnopravni, i da, prema tome, vinodolski »kmetovi« nisu »općinski službenici«, kako N. Klaić misli.⁴⁵

Rezultati nastojanja sovjetskog historičara J. V. Bromleja da utvrdi razvoj feudalne rente u Hrvatskoj u XV i XVI st. i, u vezi s njome, promjene u strukturi sela koje su prethodile velikoj seljačkoj buni g. 1573, potakli su N. Klaić da u posebnoj raspravi razmotri pitanje feudalne rente u označenom razdoblju.⁴⁶ Protivno Bromlejevu (i vlastitom prijašnjem) mišljenju da

⁴² O. Mandić, Prilozi pitanju seoske općine, bratstva i vrvi, HZ X, 1957, 180—188, i N. Klaić, Noviji radovi na društvenoj problematici srednjovjekovne Hrvatske, Godišnjak Istor. društva BiH X, 1959, 333—354. — O pitanju »vrvi« usp. i raspravu I. Božića, »Vrv« u Poljičkom statutu, Zbornik FF IV-1, Beograd 1957.

⁴³ N. Klaić, Pitanje društvenog uređenja kvarnerskih općina u novijoj literaturi, ZČ XII—XIII, 1958—59, 242—254.

⁴⁴ N. Klaić, Što su kmetovi Vinodolskog zakona? Radovi FF, Odsjek za povijest 4, Zagreb 1962, 29—50.

⁴⁵ O. Mandić, Kmetovi u općinama oko Kvarnera od XIII do kraja XVII stoljeća, Zbornik Hist. inst. JAZU 5, 1964, 153—206. — O Vinodolu općenito usp. Vl. Koščak, Položaj Vinodola u hrvatskoj feudalnoj državi, HZ XVI, 1963, 131—146.

⁴⁶ N. Klaić, O razvitku feudalne rente u Hrvatskoj i Slavoniji u XV i XVI stoljeću, Radovi FF, Odsjek za povijest 3, Zagreb 1960, 39—60.

je porast radne rente od kraja XV st. bio poglaviti uzrok spomenute bune, N. Klaić zaključuje da problem ostaje još uvijek otvoren jer nedostaju podaci za uopćavajući sud o porastu eksploatacije na vlastelinstvima. Bromlej ustraje u svom odgovoru⁴⁷ na prije iznesenom mišljenju, potkrepljujući ga novim dokazima i izvornim podacima.

Razvoj agrarnih i posjedovnih odnosa u različitim sredinama privlači pažnju i drugih historičara, pri čemu oni rješavaju vrlo raznolike pojedinačne probleme, od kolonata do oblika oporezovanja sela, koji su odlučni za upoznavanje promjena u strukturi feudalnog društva i njegovih razvojnih zakonitosti uopće.⁴⁸

Srednjovjekovna prošlost naselja, seoskih i gradskih, zauzima također dosta važno mjesto u tematici hrvatske medievistike u prošlom deceniju. L. Katić je u nizu radova objasnio i ubicirao mnoga topografska imena u zaleđu Splita i okolice, za potpunije razumijevanje tolikih događaja iz hrvatske povijesti neophodna.⁴⁹ K. Dočkal je u dva opsežnija rada opisao naselja u jednom dijelu srednjovjekovne Slavonije,⁵⁰ a J. Buturac je prikazao naselja u Požeškoj kotlini u XV i XVI st.^{50a} Postanak gradskih naselja na tlu srednjovjekovne Slavonije, N. Klaić je povezala s ekonomskim razvojem zemlje prije provale Tatara, pobijajući dotadašnje mišljenje da su gradovi nastali u XIII st. isključivo na kraljevskoj domeni, ponajviše u neposrednoj vezi sa spomenu-

⁴⁷ J. V. Bromlej, Još jednom o pitanju razvoja feudalne rente u Hrvatskoj potkraj XV i u XVI stoljeću, HZ XVI, 1963, 269—289.

⁴⁸ L. Katić, Reambulacija dobara splitskoga nadbiskupa 1397. godine, SP 5, 1956, 135—177 (usp. i ocjenu N. Klaić u HZ XIV, 1961, 303—305). — Stj. Antoljak, Pobiranje marturine, crkvene desetine i vojšćine u zadarskom distriktu (1435), Starine JAZU 49, 1959, 227—234, dokazuje da se u Hrvatskoj južno od Gvozda plaćala marturina i prije sredine XIV st. (usp. i ocjenu N. Klaić u HZ XIII, 1960, 241—244, koja usprkos Antoljakovu novom podatku ostaje kod svoga mišljenja da do 1360. nema ondje marturini traga). — N. Čolak, Poljoprivreda zadarske komune u ranom srednjem vijeku, Radovi Inst. JAZU 9, Zadar 1962, 163—191. — Na Istru se odnose radovi: B. Marušić, Iz povijesti kolonata u Istri i Slovenskom primorju, JZ II, 1957, 237—250, i M. Zjačić, Kmeti (kolonatski) odnosi u Buzetu i njegovom području (1431—1504), JZ V, 1961—62, 82—100.

⁴⁹ Osim rada, navedenog u bilj. 48, usp. također: Naseljenje starohrvatske Podmorske župe, SP 7, 1960, 159—184 (Parathalassia ili Kliška županija); Granice između Klisa i Splita kroz vjekove, SP 6, 1958, 187—210; Selo Kučine i trinaest isprava o Sutikvi, SP 4, 1955, 141—169 (o posljednja dva rada usp. ocjenu N. Klaić u HZ XIV, 1961, 305—307 i 302—303). U toku 1965. I. Soldo je objavio raspravu: Cetina — srednjovjekovna županija i kneštvo Nelipića, Sinjska spomenica 63—102.

⁵⁰ K. Dočkal, Srednjovjekovna naselja oko Streze, Starine JAZU 46, 1956, 145—202, i Srednjovjekovna naselja oko Dobre kuće, ib. 48, 1958, 85—167.

^{50a} J. Buturac, Naselja Požeštine u kasnom srednjem vijeku, Vjesnik HA Sl. Požega i Muzeja Požeške kotline II/1, 1963, 9—26.

tom provalom.⁵¹ Od pojedinih gradova najveća je pažnja obraćena prošlosti Splita⁵², zatim Zadra⁵³, a tek s ponekim prilogom i drugim gradovima⁵⁴.

Osim naprijed spomenutih radova o nekim problemima političke povijesti do XII st., ostala razdoblja Srednjeg vijeka mogu u prošlom desetljeću zabilježiti tek poneki prilog o pojedinim pojavama s toga područja.⁵⁵

Problem heretičke »crkve bosanske« i dalje je ostao jednim od osnovnih problema kojima je J. Šidak obraćao pažnju u posljednjih deset godina, iako je težište svoga rada prenio postepeno na hrvatsku povijest XIX stoljeća. Pošto je svoj referat, pročitan u nešto skraćenom opsegu na X Internacionalnom kongresu historijskih nauka (Rim 1955) na njemačkom jeziku, objavio iduće godine u cjelini na hrvatskom jeziku, poprativši ga brojnim bibliografskim i kritičkim bilješkama⁵⁶, on je 1958. ponovo izložio svoje, 1954. modificirano, shvaćanje cjelokupne problematike bosanskog patarenstva, s podlogom u koncepciji Račkoga kao »okviru« i s više otvorenih pitanja — od postanka »crkve bosanske«, preko njezina učenja (u pojedinostima), do njezina nestanka.⁵⁷

⁵¹ N. Klaić, Prilog pitanju postanka slavonskih varoši, Zbornik radova FF, Zagreb 1955, 41—58.

⁵² Ć. Novak, Povijest Splita I (od prehistorijskih vremena do definitivnog gubitka pune autonomije 1420. god.), Split 1957, str. 646; M. Brandt, Wyclifova hereza i socijalni pokreti u Splitu krajem XIV st., Zagreb 1955, str. 302 (na povijest Splita odnose se str. 177—232); *Isti*, Wyclifitism in Dalmatia in 1383, The Slavonic and East European Review XXXVI, 1957, No. 86; A. Cvitanić, Pravno uređenje Splitske komune po statutu iz 1312. godine, Izdanje Muzeja grada Splita 16, 1964, str. 283.

⁵³ N. Klaić, Neki problemi srednjovjekovne povijesti Zadra, zbornik MH o Zadru, Zagreb 1964, 129—139 (o pitanju geneze zadarske komune i distrikta); A. M. Strgačić, Zadarsko-mletački rat 1311—1313 i pogibija mletačkog admirala pod Zadrom, Pomorski zbornik II, 1962, 1597—1614; N. Čolak, Pomorske operacije u zadarsko-mletačkom ratu god. 1345—1346, ZR V, 1962, 398—408.

⁵⁴ Z. Herkov, Ime grada Zagreba u prošlosti, Izdanja Arhiva grada Zagreba II, 1957 (usp. ocjenu N. Klaić u HZ XI—XII, 1958—59, 307—311); I. Kampuš, Prilog pitanju o poreznom sistemu u Gradecu od XIV do XVI stoljeća, Radovi FF, Odsjek za povijest 5, 1963, 5—26. — I. Mažuram, Srednjovjekovni Osijek. Od rimske Murse do turskog Osijeka. Osijek 1962, str. 153 (od str. 87—153 Prilozi, većim dijelom neobjavljene isprave). — A. Marinović, Razvitak vlasti u srednjovjekovnom Kotoru, HZ X, 1957, 83—110. — Usp. i A. Cvitanić, Karakteristike statutarne uređenja srednjovjekovne bračku komune, Zbornik PF XII, Zagreb 1962, 199—207.

⁵⁵ N. Klaić, Uzroci otpora protiv crkvene desetine u zagrebačkoj biskupiji (do 1382), Iz starog i novog Zagreba III, 1963, 33—49. — D. Švob, Komes Domald, Naučna misao 1955, br. 3—4, str. 6—37 (posmrtno objavljena disertacija iz g. 1933; usp. i ocjenu N. Klaić, u HZ X, 1957, 174—180). — J. Lučić, Banovac Andrija Banfy. Prilog kronologiji hrvatske banologije. AVj. III, 1960, 395—404. — M. Šunjić, Stipendiarii veneti u Dalmaciji i Dalmatinci kao mletački plaćenici u XV vijeku, Godišnjak DI BiH 13, 1962, 251—288. — Stj. Antoljak, Pribislav je bio samo gastald Barbana (1199), JZ II, 1957, 113—120. — O nekim događajima u Hrvatskoj na kraju XIV st. usp. ocjenu koju je I. Kampuš dao o raspravi S. Čirkovića, O »đakovačkom ugovoru«, u HZ XVII, 1964, 451—455.

⁵⁶ J. Šidak, Problem bogumilstva u Bosni, ZČ IX, 1965 (izašao 1956), 154—162.

⁵⁷ J. Šidak, Bogumilstvo i heretička »crkva bosanska«, HP IV, 1958, 101—114. (Usp. i njegov članak s. v. »Crkva bosanska« u EJ II, 1956, 393—396.)

Od pojedinih pitanja iz toga kompleksa, Šidak je istakao značenje jednog, u nauci zanemarenog, rukopisa »crkve bosanske« za upoznavanje njezina učenja uopće i odnosa prema likovnom ukrasu u vjerskim tekstovima napose⁵⁸; obradio, nadalje, pitanje odjeka husitizma među Južnim Slavenima i njegova odnosa prema bosanskom patarenstvu, koje ne smatra podlogom za proširenje husitskih učenja u Srijemu u XV stoljeću;⁵⁹ iznio dokaze za svoje mišljenje o autentičnosti isprave bosanskog »djeda« Mirohne iz g. 1427, sačuvane u latinskom prijevodu I. T. Marnavića.⁶⁰

Osim toga, Šidak je u dva priloga o radovima bugarskog historičara B. Primova, upozorio na neka pitanja iz općenite problematike bogumilstva, važna za »crkvu bosansku«,⁶¹ i u diskusiji o historijskoj ličnosti popa Bogumila zauzeo stanovište u prilog teze o njegovu stvarnom postojanju.⁶² U recenziji o raspravama V. J. Đurića i J. Maksimović⁶³, koje se odnose na Hvalov i Mletački zbornik, iznio je važne dopune svome, već spomenutom, radu o potonjem zborniku.

Pitanje odnosa između husitizma i bosanskog patarenstva u Srijemu obradio je i M. Brandt⁶⁴, dokazujući, na osnovu jedne Summae J. Torquemada iz 1461, da su srijemski husiti bili prvobitno bogumili.⁶⁵

Na osnovu novoedirane građe iz Vatikanskog arhiva,⁶⁶ J. Lučić zaključuje da još i u sredini XVIII st. ima nesumnjivih tragova bogumilskom učenju među pravoslavnima u Hercegovini.⁶⁷

Za širi krug čitalaca, Anto Babić je pokušao da, na osnovu literature nepotpuno iskorištene, prikaže u sažetom obliku rezultate do kojih je nauka došla u proučavanju »crkve bosanske«.⁶⁸

⁵⁸ J. Šidak, Marginalia uz jedan rukopis »crkve bosanske« u mletačkoj Marciani, Slovo 6—8 (Vajsov zbornik), 1956, 134—153.

⁵⁹ J. Šidak, Heretički pokret i odjek husitizma na slavenskom jugu, Zbornik MSDN 31, 1962, 5—24 (u češkom prijevodu izašao u zborniku »Mezinárodní ohlas husitství«, Praha 1958).

⁶⁰ J. Šidak, O autentičnosti i značenju jedne isprave bosanskog »djeda« (1427), Slovo 15—16, 1965, 287—297.

⁶¹ J. Šidak, O nekim prilogima B. Primova problemu bogumilstva, HZ XIV, 1961, 311—316, i O nekim posljednjim prilogima B. Primova, Slovo 14, 1964, 160—163.

⁶² J. Šidak, Problem popa Bogumila u suvremenoj nauci, Slovo 9—10, 1960, 193—197.

⁶³ J. Šidak, Dva priloga o minijaturama u rukopisima »crkve bosanske«, Slovo na i. mj., 201—206.

⁶⁴ M. Brandt, Susret viklifizma s bogumilstvom u Srijemu, SP 5, 1956, 33—64.

⁶⁵ Na početke bogumilstva u X st. odnosi se rasprava M. Brandta, Utjecaji patristike u ranom bogumilstvu i islamu, Rad JAZU 330, 1962, 57—84.

⁶⁶ B. Pandžić, De dioecesi tribuniensi et mercanensi, Romae 1959.

⁶⁷ J. Lučić, Prilog pitanju nestanka bosanskih bogumila, HZ XIV, 1961, 239—242. — Premda nema nikakve veze s patarenstvom, može se ovdje zabilježiti i prilog I. Kampuša, Andrija Jamometić — borac protiv papine premoći, HP VII, 1961, 217—226, u kojem se oživljava ličnost poznatog predstavnika koncilijarne ideje u 2. polovici XV stoljeća.

⁶⁸ A. Babić, Bosanski heretici, Sarajevo 1963, 176 (usp. ocjenu S. Ćirkovića u Godišnjaku DI BiH XIV, 1964, 288—292). — Po svom nastojanju da na temelju produbljene analize izvorne građe dođe do samostalnih, iako često diskutabilnih, pogleda na taj problem zavređuje pažnju djelo D. Mandića, Bogumilska crkva bosanskih krstjana, Chicago 1962, 508.

Mnogo više pažnje negoli srednjovjekovnoj povijesti Bosne, hrvatska je historiografija obratila drevnoj prošlosti Dubrovnika. Ž. *Muljačić* je, na osnovu lingvističke analize, osporio postojanje slavenskog naselja pod imenom Dubrovnik i iznio mišljenje da je ovo ime nastalo od rom. Castellu(um) de Epidauru novo.⁶⁹ Teritorij dubrovačke Astoreje i razvoj društvenih odnosa na njemu do potkraj XIV st. učinio je predmetom svojih istraživanja J. *Lučić*.⁷⁰ Značenje promjene u međunarodnom položaju Dubrovnika 1358. razmatra V. *Foretić*, ističući stvarnu vlast ug-hrv. vladara nad njim do 1526. i njegovu tješnju povezanost s Dalmacijom u tom razdoblju.⁷¹ Ličnost dubrovačkog notara Ivana Ravenjanina iz kraja XIV st., autora jedne povijesti grada, svestrano je osvijetlio D. *Kniewald*.⁷²

Od 1957, kada je Mladen Bošnjak nabacio mogućnost da je glagoljski misal od 1483, najstarija štampana knjiga na slavenskom jugu, nastao na našem području,⁷³ još uvijek se raspravlja o mjestu gdje se ta tiskara mogla nalaziti. Diskusija je nesumnjivo dokazala da je još prije tiskare u Senju (1494) postojala tiskara u Kosinju, u Lici, u kojoj je svakako štampan glagoljski brevijar iz 1491 (danas u Marciani, Venecija). Sporno je ostalo pitanje da li je i spomenuti misal iz 1483. odštampan u Kosinju ili, možda, u Modruši.⁷⁴

IV Od 1526. do 1790.

Od građe objavljene u posljednjem desetljeću iz razdoblja od XVI do XVIII st. najveće značenje svakako pripada izdanju »Zaključaka Hrvatskog sabora«, kojim je Državni arhiv SR Hrvatske, poslije duge stanke, nastavio izdanje saborskih zaključaka (do 1630) u okviru »Hrvatskih saborskih spisa«

⁶⁹ Ž. *Muljačić*, O imenu grada Dubrovnika, ZR XI, 1962, 147—154. — »O postanku Dubrovnika«, Split 1963, 106, pisao je i S. *Puhiera*.

⁷⁰ J. *Lučić*, Dubrovačka Astoreja (Granice i područje do 1366), Beritićev zbornik, 1960, 49—55; Historijska topografija dubrovačke Astoreje (do god. 1366), Anali HI JAZU u Dubrovniku VIII—IX, 1960/1, 275—299; Dokumenti o počecima kmetstva u Dubrovniku, AVJ IV—V, 1962, 213—223; Razvoj zemljišnog vlasništva u republici Ragusa (Dubrovnik) krajem 13. i u 14. stoljeću, »Dubrovnik« VIII, 1965, br. 4, 101—104. — U diskusionom prilogu: »O dubrovačkom patricijatu u XIV stoljeću«, HZ XVII, 1964, 393—411, *Lučić* se kritički osvrće na neke rezultate opsežnog djela I. *Mahnken*, Dubrovački patricijat u XIV v., PI SAN 340, 1960. — Usp. i A. *Marinović*, O etničkom sastavu starog dubrovačkog društva, »Dubrovnik« V, 1962, br. 1—2, 82—90.

⁷¹ V. *Foretić*, Godina 1358. u povijesti Dubrovnika, Starine JAZU 50, 1960, 251—278.

⁷² D. *Kniewald*, Joannes Conversini de Ravenna, Glas SAN 229, 1957, 39—160.

⁷³ M. *Bošnjak*, Sačuvani primjerci prve hrvatske tiskane knjige, Slovo 6—8 (Vajsov zbornik), 1957, 297—310.

⁷⁴ Zv. *Kulundžić*, Problem najstarije štamparije na slavenskom jugu (u Kosinju 1482—1493), Narodna knjižnica III, 1959, br. 1—2; V. *Putanec*, Problem predsenjskih tiskara u Hrvatskoj (1482—1493), JZ IV, 1960, 51—107; Zv. *Kulundžić*, Kosinj. Količevka štamparstva slavenskog Juga, Zagreb 1960, 100.

od F. Šišića. U četiri opsežna sveska, koja su izašla od 1958 — 1964, ovo je izdanje obuhvatilo zaključke Hrvatskog sabora od 1631—1743.¹

Jedinstvenu važnost za hrvatsku kulturnu povijest ima opis »Glagoljskih rukopisa otoka Krka« od Vj. Štefanića (Djela JAZU 51, 1960, str. 455), koji opis obuhvaća svojim manjim dijelom i neke srednjovjekovne tekstove. Trudom istog autora objelodanjena je i građa, gotovo isključivo novovjekovna, koja se odnosi na glagoljaštvo u Kopru (Capodistria), upravnom središtu mletačke Istre.²

Pojačan interes za izvornu građu iz prošlosti Istre, značajan za posljednje desetljeće, iznio je na javu daljnje pravne spomenike u kojima se odražava život tamošnjega slavenskog naselja.³

Ostala objavljena građa potječe gotovo isključivo s područja današnje Dalmacije. M. Barada je svom posljednjem o većem radu dodao kritički priređen tekst, u talijanskom originalu i prijevodu, tzv. Novigradskog zakona, važnog za poznavanje starohrvatskog običajnog prava, iz 1551. i 1553.⁴ Daljnju dopunu dosada poznatoj građi sadržavaju novi dokumenti o društvenim borbama na otoku Hvaru (do 1573) koje je G. Novak našao u mletačkom arhivu.⁵ On je objavio i dragocjen anonimni izvještaj o prilikama u Dalmaciji, podnesen 1776. austrijskoj vladi, na koji je obratio pažnju već 1930.⁶ Ograničeno mjesno značenje ima ljetopis s područja neretvanske Krajine iz druge polovice XVIII stoljeća.⁷

¹ Za zaključke od 1631—93 (I. sv.) izradio je regesta M. Stanisavljević, AVj III, 1960, 157—210, i na taj način učinio ovu izvornu građu preglednijom. Izdanje je u cjelini snabdjeveno dobrim indeksima, što također olakšava njegovu upotrebu (I svesku dodano je »Kazalo za V knjigu Saborskih spisa«) a III i IV sv. ima i regesta.

² Vj. Štefanić, Glagoljaši u Kopru g. 1467—1806, Starine JAZU 46, 203—329.

³ Na vlastelinstvo Barban i Rakalj u jugoist. Istri, koje je pripadalo porodici Loredano, odnose se radovi D. Klena: Dopune objavljenim kodeksima Loredanskih terminacija za Barban i Rakalj. Neka razmatranja u vezi s njima. VHA u Rijeci VI—VII, 1960—61; Barbanski kapituli iz 1548. godine, JZ V, 1961—62 (nagodba između mjesnih župana i vlastelina); »Barbanski statut« u odnosu na ranija pravna vrela Barbana i Raklja, Anali JI III, 1961, 363—388. — M. Zjajić, Knjiga podavanja i prihoda posjeda katedralnog kaptola u Puli, VDA u Rijeci IV, 1957 (iz razdoblja 1349—71). — M. Šamšalović, Momjanski katastik, na i. mj. V, 1959 (katastik za naselje u sjeverozap. Istri, uglavnom iz 1584 '5; s indeksom imena osoba i mješta). — A. Šepić je ponovo izdao i s jezičnoga gledišta obradio »Zakon Kaštela Mošćenica« (1627), Rad JAZU 315, 1957, 233—285.

⁴ M. Barada, Starohrvatska seoska zajednica. JAZU, 1957, 158—177.

⁵ G. Novak, Nepoznati dokumenti za povijest »Pučkog prevrata na Hvaru 1510—1514« i za dalju borbu pučana za ravnopravnost sa vlastelom u komuni Hvara, Starine JAZU 48, 1958, 387—429. — U toku g. 1965, G. Novak je izdao i IV sv. Mletačkih uputstava i izvještaja (1572—90), MSHSM 47, 1964, 503.

⁶ G. Novak, Dalmacija god. 1775 '6 gledana očima jednog suvremenika, Starine JAZU 49, 1959 (s uvodom, 5—24), i nastavci (o ekonomskim prilikama), na i. mj. 50—52, 1960—62. — Usp. i Maju Novak, Sudstvo, državna uprava i gradnje u mletačkoj Dalmaciji i Albaniji, Radovi Instituta JAZU IV—V i VI—VII (autor donosi u talijanskom originalu, s opširnim regestima, izmišljena pisma nekog anonimnog pisca — možda Franje Borellija — iz 1740. o »dužnostima generalnih providura«, koja sadržavaju tešku optužbu mletačke vladavine).

⁷ G. Bujas, Makarski ljetopis od god. 1773. do 1794, Starine JAZU 47, 1957.

Od naprijed navedenih tekstova odvajaju se svojim karakterom dva priloga M. Šamšalovića i C. Fiskovića, od kojih prvi daje uvid u građu, dosad sačuvanu, za Farlatijev »Illyricum sacrum«,⁸ a drugi prikazuje uspomene na istaknutog humanista Tomu Nigera iz početka XVI stoljeća.⁹

U središtu pažnje onih povjesničara koji su u prošlom desetljeću obrađivali različite probleme iz hrvatske povijesti u razdoblju od XVI—XVIII st. nalazio se, prije svega, razvitak na selu i to ne toliko ekonomski koliko socijalni, tj. nemiri i bune kmetova. Već se poneki od radova spomenutih u prethodnom poglavlju odnosi i na agrar u XVI st., ali osnovni prilozi boljem poznavanju dubljih uzroka i toka najveće seljačke bune u hrvatskoj povijesti, koja je vezana uz ime Matije Gupca (1573), nastali su posljednjih godina izvan hrvatske historiografije.¹⁰ Međutim, pokrete na selu u XVII st., od kojih je najžešći izbio 1653. u Posavini, razlikujući se od svih dotadašnjih po odlučnoj ulozi kmetova-vojnika u njemu, obradila je, pretežno na osnovu arhivske građe, N. Klaić,¹¹ koja je, osim toga, u jednom članku, prvobitno kongresnom referatu, izložila u cjelini svoje shvaćanje o uzrocima seljačkih buna u XVI i XVII stoljeću.¹² Na te se radove nadovezuju rasprave Sl. Gavrilovića o seljačkim nemirima do revolucije 1848,¹³ također izrađene na dočada neiskorištenoj arhivskoj građi, a najveća buna XVIII st., već otprije obrađena, dobila je novo osvjetljenje i mnogu korisnu dopunu u raspravi I. Karamana.¹⁴ Isti je autor objasnio i genezu privremenog urbara, prvog ove vrste u Hrvatskoj, kojim je spomenuta buna urodila.¹⁵

⁸ M. Šamšalović, Građa za »Illyricum sacrum« sačuvana u Padovi, Zbornik HI JAZU u Zagrebu 3, 1961, 419—432.

⁹ C. Fisković, Nigrisove uspomene u Splitu, Tkalčićev zbornik II, 1958, 281—294.

¹⁰ To su: J. V. Bromlej, Krestjanskoe vosstanie 1573 g. v Horvatii, Moskva 1959, str. 319, i B. Grafenauer, Kmečki upori na Slovenskem, Ljubljana 1962, 188 — 252 (V Hrvatsko-slovenski kmečki upor leta 1572/3). O Bromlejevju djelu usp. ocjene N. Klaić, Seljačka buna 1573. god. u Hrvatskoj (Povodom knjige J. V. Bromleja), i B. Grafenauer, O istoj knjizi, JIČ II, 1963, br. 2, 68—82 i 82—87.

¹¹ N. Klaić, Seljačke bune u Hrvatskoj u XVII stoljeću, I—III, HZ XIII—XV, 1960—62 (u svemu oko 90 str.). Usp. i dokumente o tim bunama u »Izvorima za hrvatsku povijest« IV, 84—93, od istog autora.

¹² N. Klaić, Seljačke bune u Hrvatskoj u XVI i XVII stoljeću, HP VIII, 1962, 107—117.

¹³ Sl. Gavrilović, Prilog istoriji seljačkih nemira u Pokuplju od kraja XVII do kraja XVIII stoleća, HZ XVI, 1963, 57—130; Prilozi istoriji seljačkih nemira u Hrvatskoj i Slavoniji 1778—1848, na i. mj. XVII, 1964, 115—181; Seljaštvo na vlastelinstvu Nuštar-Gaboš (1687—1849). (Prilog proučavanju ekonomsko-socijalnih odnosa u Sremu i Slavoniji.) Zbornik MSDN 30, 1961, 5—53. — Usp. i novu građu koju je Gavrilović izdao pod naslovom: »Pravoslavna crkva prema seljačkoj buni u Slavoniji 1742/3«, Zbornik MSDN 21, 1958, 73—88 (s uvodnom studijom).

¹⁴ I. Karaman, Prilog Velikoj buni križevačkih seljaka god. 1755, Starine JAZU 52, 1962, 273—307 (Usp. i dokumente koje je J. Šidak objavio u »Izvorima za hrvatsku povijest« IV, 50—59, od N. Klaić.)

¹⁵ I. Karaman, Postanak i značenje privremenog urbara za Hrvatsku iz god. 1755, Radovi FF, Odsjek za povijest 4, 1962, 51—78 (usp. i ocjenu J. Šidaka u HZ XIV, 1961, 281—284).

Znatan broj radova, koje su posljednjih godina objavili I. *Karaman*, Sl. *Gavrilović* i I. *Erceg*, odnosi se napose na ekonomsko-socijalne prilike i upravu vlastelinstava u sredini i drugoj polovici XVIII st. i to na području Slavonije i Srijema (tada jedne od triju slavonskih županija) te Gorskog kotara i Hrvatskog primorja.¹⁶ Jedan od vrlo rijetkih, potpuno sačuvanih vlastelinskih arhiva (Valpovo u Slavoniji) omogućio je I. *Karamanu* prvi pokušaj u hrvatskoj historiografiji da se u neprekinutom kontinuitetu prikaže razvoj uprave na jednom velikom vlastelinstvu od njegova postanka 1721. do konačne propasti 1945.¹⁷

Posebno mjesto u toj grupi radova zauzima rasprava D. *Rogić* o velikom značenju zakupa crkvene desetine u ekonomiji slavonskih veleposjeda, koji su upravo iz toga glavnog podavanja kmetova u naturi crpli svoje tržišne viškove žitarica.¹⁸ Korisnu dopunu ovim analizama ekonomsko-socijalnih odnosa na selu, s kulturnohistorijskoga gledišta, dao je T. *Matić* u svojoj raspravi o slavonskom selu u djelima suvremenih hrvatskih pisaca.¹⁹

Agrarni odnosi na tlu Mletačke Dalmacije, u osnovi različiti od onih u naprijed spomenutim krajevima, tek su izuzetno proučavani, ponajviše u prilogima I. *Grgića*. On je, među ostalim, prikazao, na temelju arhivske građe, velik pokret težaka koji su od 1736—40. obustavili svaka podavanja

¹⁶ I. *Karaman*, Osnovni podaci i neke napomene o slavonsko-srijemskom veleposjedu, Zbornik MSDN 20, 1958, 37—52 (s tipologijom svih veleposjeda); Komorska gospoštija Čabar 1787—1798, HZ XI—XII, 1958—59, 259—284; O gospodarskom položaju podržavljenih crkvenih posjeda u Hrvatskoj potkraj 18. stoljeća, AVJ III, 1960, 353—365; Aus der Geschichte der Maria-Theresianischen merkantilistischen Politik in Kroatien, Österreichische Osthefte VII, 1965, 90—102.

Sl. *Gavrilović*, Iz ekonomsko-socijalne historije Srema i Slavonije sredinom XVIII st. stoljeća, Zbornik MSDN 25—27, 1960 (pod gornjim naslovom obuhvaćene su tri rasprave: »Obnova slavonskih županija i njihovo razgraničavanje sa Vojnom Granicom« (1745—1749); »Javni tereti i nevolje sremskog stanovništva sredinom XVIII st. stoljeća« i »Urbarijalno pitanje u Sremskoj županiji sredinom XVIII st. stoljeća«.); Uvođenje urbara u Požeškoj županiji (1749—1762), Godišnjak FF III, N. Sad, 1958, 55—75.

I. *Erceg*, Ekonomski položaj kmetova čabarske gospoštije u vrijeme uvođenja opće urbarijalne regulacije (1778), JZ II, 1957, 293—310; Prinosi za upoznavanje ekonomskog i pravnog položaja kmetova fužinskog kaštelanata u drugoj polovici 18. stoljeća, Zbornik HI JAZU II, 1959, 227—261; O nekim elementima rente komorskih imanja u Vinodolu i Gorskom kotaru, JZ IV, 1960, 301—305. (O radovima I. *Ercega* do 1961. usp. ocjenu I. *Karamana* u HZ XV, 1962, 298—301.) — Slijede daljnji *Ercegov* prilozi: Kmetsko-feudalni odnosi na komorskim imanjima u Vinodolu i Gorskom kotaru neposredno prije Marijoterezijanske regulacije, Zbornik HI JAZU 4, 1961, 289—348; Društveno-gospodarsko stanje na Perlasovim imanjima, Zbornik HI JAZU 5, 1963, 125—152, i pregledni prikaz »Početaka unifikacije urbarijalnog prava u Hrvatskoj (XVIII st.)«, Zbornik PF XII, Zagreb 1962, 223—230.

¹⁷ I. *Karaman*, Valpovačko vlastelinstvo. Ekonomsko-historijska analiza. Građa za gospodarsku povijest Hrvatske 13, 1962, XIII + 111.

¹⁸ D. *Rogić*, Akumulacija crkvenog i svjetovnog feuda iz poslovnog odnosa na podlozi zakupa crkvene desetine u Slavoniji u 18. i 19. stoljeću. Spomenica u počast 40-godišnjice osnivanja SKJ 1919—1959, JAZU, 1960, 366—425.

¹⁹ T. *Matić*, Slavonsko selo u djelima hrvatskih pisaca potkraj 18-toga vijeka, Rad JAZU 324, 1962, 5—61.

svojim gospodarima i na kraju se sukobili i s državnom vlašću.²⁰ U proučavanju istarskog sela poglavita je pažnja, osim u pregledu izvorne građe navedenih priloga, obraćena različitim pravnohistorijskim pojavama, značajnim za to područje, osobito u radovima O. Mandića o Kastavskoj gospoštiji i općini Veprincu.²¹ U najtješnjoj vezi s agrarnim odnosima na tlu Mletačke Dalmacije jesu i migracije stanovništva s kopna na otoke; one, po svojim različitim posljedicama, imaju mnogo šire značenje, pa ih je upravo s toga gledišta proučavao N. Čolak.^{21a}

Od drugih ekonomskih područja, izvan agrara, razmjerno je najviše obrađivana manufaktura u građanskoj Hrvatskoj, iako se u stvari radilo samo o pokušajima koji se nisu pokazali trajnijima. Mnoge nove podatke o takvim pokušajima sadržavaju naročito prilozi Miroslave Despot²². Razvoju trgovine posvećen je tek poneki prilog,²³ a ni druge grane ekonomskog ži-

²⁰ I. Grgić, Buntovni pokret dalmatinskih težaka 1736 1740, Radovi Instituta JAZU u Zadru VI—VII, 1960, 551—603. I. Grgić, Prva agrarna operacija na mletačkoj »novoj stečevini« u Dalmaciji, Izdanja Muzeja grada Splita 11, 1962, 24 (o podjeli zemlje, u vezi s naseljavanjem novog stanovništva, na području Splita i Klisa 1672/3).

— Usp. i Gl. Stanojević, Jedan pokret seljaka u Dalmaciji 1738—40 godine, IG 1955, 3—4, 137—148.

²¹ O. Mandić, Neki pravni običaji na području bivše Kastavske gospoštije, JZ I, 1956, 119—143; Brigača, Razvojni put jednoga pravnog običaja u kastavskoj gospoštiji, VDA u Rijeci IV, 1957, 7—53; Devinski urbar i zakoni Kastavske gospoštije, JZ III, 1958, 245—257 (usp.: O prvom izdanju Kastavskog zakona, HZ IX, 1956, 151—157); Osnove pravnog uređenja veprinačke općine u XVIII stoljeću, Rad JAZU 306, 1955, 75—120; Pojava kapitalističkih odnosa u Veprinačkoj općini, JZ II, 1957, 281—291. — U ovu grupu radova idu i prilozi D. Klena, Ustanova »satnika« i »čete« s naročitim obzirom na te ustanove u Barbanu, JZ III, 1958, 259—272, i Valput u Istri, Zbornik HI JAZU 3, 1960, 297—330 (o vlastelinskom službeniku koji se najduže održao na mletačkom teritoriju).

^{21a} N. Čolak, Iz života iseljenika Makarske i njenog primorja na srednjedalmatinskom otočju u XVII i XVIII st., Prilozi povijesti otoka Hvara I, 1959, 87—121, i Borba novih stanovnika na srednjedalmatinskom otočju u XVII i XVIII st. za očuvanje stečenih privilegija, na i. mj. II, 1962, 52—89. (Usp. i A. Jutronić, O migracijama kopnenog stanovništva na srednjodalm. otočje, Mogućnosti 1959, 1049—52.)

O migracijama XVII st. u mletačku Istru, s osobitim obzirom na doseljavanje s područja današnje Crne Gore, raspravlja na osnovu dosada neiskorištene građe iz mletačkog arhiva Gl. Stanojević, Naseljavanje Istre u XVII vijeku s osvrtom na iseljavanje iz Crne Gore i crnogorskog primorja, Ist. zapisi XVIII, 1965, 429—467. Za ispravno shvaćanje pojedinih migracionih struja važni su i rezultati dijalektoloških istraživanja, sadržani u studiji M. Hraste, Govori jugozapadne Istre, Zagreb 1964, 36.

²² M. Despot, Staklana »Perlasdorf« i njen vlasnik markiz Perlas de Riale, Starine JAZU 49, 1959, 321—348; Zagrebačka »Pannificina« F. Kuševića, Starine JAZU 50, 1960, 359—400; Križevačka manufaktura peći i suđa u XVIII stoljeću, HZ XIII, 1960, 209—214; Pokušaji manufakture u Građanskoj Hrvatskoj u 18. stoljeću, Građa za gospodarsku povijest Hrvatske 12, 1962, 96 (s predgovorom M. Mirkovića, I—XV, u kojem su dobro istaknuti osnovni problemi koji se nameću iz podataka ovog rada; usp. i ocjenu I. Karamana u HZ XV, 1962, 301—303); Nekoliko podataka o manufakturi platna u Bakru u XVIII stoljeću, Starine JAZU 52, 1962, 299—307. — »Početke manufakture u Osijeku« od 1695. do 1860. obradio je K. Firinger, OZ VI, 143—167.

²³ V. Morpurgo, Daniel Rodriguez i osnivanje splitske skele u XVI stoljeću, Starine JAZU 52, 1962, 185—248 (ovo je prvi dio materijala, sadržanog u rukopisu

vota nisu dovoljno istražene.²⁴ S obzirom na značenje ekonomske politike u Hrvatskoj za vladanja Marije Terezije, kada je Nikola Škrlec Lomnički, svojom mnogostranom djelatnošću, utisnuo pečat i radu Trgovinsko-gospodarske komisije u Hrvatskom kraljevskom vijeću, vrhovnoj upravnoj oblasti (vladi) od 1767—79, važni su prilozi I. *Karamana* i V. *Lunačeka*.²⁵ Karaman je, osim toga, objavio i pouzdani prikaz prvoga popisa stanovništva, izvršena 1787, koji je dosada bio poznat tek po nekim, ne baš sasvim sigurnim, podacima.²⁶

Među dosta brojnim radovima o razvoju pojedinih gradova u tom razdoblju ističe se 2. svezak »Povijesti Splita« od G. *Novaka* (Split, 1961), koji obuhvaća doba mletačke Dalmacije od 1420. do propasti Venecije 1797.^{26a} Ostali se prilozi odnose na neke gradove u doba turske vladavine²⁷ i na gradove Karlovac, Indiju, Zadar, Senj i Bakar.²⁸

autora, koji je po izdavaču određen za štampanje a sadržava »prvenstveno dokumentaciju u vezi sa samim osnivanjem skele« 1592). O trgovini Splita usp. i gradu iz razdoblja 1637—66. (regesta) koju je objavio Č. *Čičin-Šain*, Pisma Marka Kavanjina splitskog trgovca iz prve polovine XVII stoljeća, *Starine JAZU* 49, 1959. — S. M. *Traljić*, Trgovina Bosne i Hercegovine s lukama Dalmacije i Dubrovnika u XVII i XVIII st., Pomorski zbornik I, 1962, 341—371. — O posebnim mjerama u Hrvatskoj do 1733. (mensura Croatica), a u praksi do sredine XIX st., usp. Zl. *Herkov*, Ius mensurarum na području Hrvatske do polovine XVIII stoljeća, Zbornik PF XII, Zagreb 1962, 232—240. — Usp. i Sl. *Gavrilović*, Popis trgovaca u Sremskoj i Virovitičkoj županiji 1771. godine, *Starine* 52, 1962, 309—322 (popis je izrađen na zahtjev Hrv. kralj. vijeća »da se pokaže brojčani odnos pravoslavni i katoličkih trgovaca«). — U toku g. 1965. izašao je u časopisu »Civiltà veneziana«, Studi 9, 237—274, prilog J. *Tadića*, La commerce en Dalmatie et à Raguse et la décadence économique de Venise au XVIIe siècle.

²⁴ Usp. I. *Erceg*, Stanje pomorstva grada Rijeke u vrijeme reinkorporacije (1776/77), Zbornik HI JAZU 3, 1964, 373—418. — N. *Čolak*, Naše ribarstvo do pada Mletačke republike, Pomorski zbornik I, 1962, 393—423.

²⁵ I. *Karaman*, Djelatnost trgovinsko-gospodarske komisije Hrvatskoga kraljevskog vijeća (1767—79), HZ XVII, 1964, 183—212. (O tom Vijeću usp. i Vl. *Bayer*, Stav grada Zagreba prema osnivanju Kraljevskog vijeća u kraljevinama Dalmaciji, Hrvatskoj i Slavoniji 1767. godine. Iz starog i novog Zagreba II, 1960, 141—151.) — V. *Lunaček*, Hrvatski kameralist Nikola Škrlec Lomnički, HZ XV, 1962, 141—181.

²⁶ I. *Karaman*, Pregled stanovništva Hrvatske, Slavonije, Srijema i Bačke u doba Josipa II (1787), Zbornik MSDN 29, 88—92.

^{26a} Usp. i L. *Katić*, Prilike u splitskoj okolici poslije odlaska Turaka, *Starine JAZU* 47, 1957, 237—277 (grada iz razdoblja 1709—1754).

²⁷ I. *Mažuran*, Turski Osijek (1526—1687), OZ VII, 1960, 57—140, i Virovitica pod Turcima, na i. mj. V, 1956, 121—132. — S. M. *Traljić*, Vrana pod turskom upravom, Radovi Instituta JAZU u Zadru 9, 1962, 337—358.

²⁸ I. *Karaman*, Stanovništvo i magistrat grada Karlovca potkraj XVIII st. (1785—87), HZ XVI, 1963, 217—224. — Sl. *Gavrilović*, Privredne i društvene prilike u Indiji 1746—1849, Godišnjak FF u N. Sadu VI, 1961, 143—163. — K. *Krštić*, Doseljenje Arbanasa u Zadar, Zbornik »Zadar«, 1964, 169—194; R. *Jelić*, Stanovništvo Zadra u drugoj polovici XVI i početkom XVII st. gledano kroz matice vjenčanih, *Starine JAZU* 49, 1959, 349—509 (75% stanovnika je hrvatskog porijekla); — N. *Čolak*, Otpor ribara zadarskog otočja u XVI st. protiv obaveza samostanu sv. Krševana i Zadru, Anali HI JAZU IV—V, 1956, 503—526. — M. *Despot*, Iz privredne prošlosti Bakra i Senja u XVIII stoljeću, RR X, 1961, 175—180. — Usp. i I. *Erceg*, Kretanje robe i novca u lukama Bakarac, Crikvenica, Kraljevica i Selce 1668/9, HZ X, 1957, 137—146. — Cjelovit prikaz povijesti Senja od njegova uključenja u Vojnu Krajinu do njezina ukidanja dao je M. *Valentić* u raspravi: Razvitak Senja u okviru Hrvatsko-slavonske Vojne Krajine, Senjski zbornik I, 1965, 69—93. — O povijesti Sinja za vrijeme mletačke vladavine usp. I. *Soldo*, Prilozi za upoznavanje razvoja Sinja pod Venecijom, Sinjska spomenica, 1965, 103—176.

Premda je Vojna Krajina zauzimala do kraja XVII st. pretežni dio hrvatskih zemalja a zatim, do u drugu polovicu XIX st., obuhvaćala gotovo pola Provincijala, njezina je prošlost još uvijek nedovoljno rasvijetljena a, u jednom slučaju, čak i temeljito zamućena.²⁹ Pokušaj F. Moačanina da provede periodizaciju krajiške povijesti³⁰ daje dobru podlogu za dalji rad na njezinu proučavanju, kojemu je isti autor pridonio i oveći kritički prilog.³¹ O krajiškom uređenju u Mletačkoj Dalmaciji XVII i XVIII st. donose nove podatke prilozi I. Grgića i S. M. Traljića.³²

Kao i u historiografiji prethodnog razdoblja, i u ovom je najmanje obrađivana uže politička problematika, a i oni prilozi koji govore o takvim pitanjima prelaze svojom tematikom, u pravilu, ovaj tijesni okvir. To naročito vrijedi za raspravu I. Mažurana o prodiranju Turaka u Slavoniju (do sredine XVI st.)³³ i za diskusiju koja se povelu o značenju urote P. Zrinskoga i o njegovu odnosu prema kmetovima u doba urote (1670), s težištem na novoj građi koju je iznio J. Šidak i koja je prije bila poznata u oskudnim i, mjestimično, netačnim registima F. Račkoga.³⁴ O najvažnijoj posljedici ove urote — konfiskaciji imanja Zrinskih i Frankapana — i, u vezi s njome, o

²⁹ Dr. M. Semjan, Istorija krajišnika i kućne zadruge u ratnoj državi, Spomenik SAN 108, 1960, 1—96. Već sam naslov posvjedočuje nerazumijevanje osnovnog problema, koje pogotovu dolazi do izražaja u brojnim netačnostima teksta.

³⁰ F. Moačanin, Periodizacija Vojne Krajine, HZ XIII, 1960, 111—117.

³¹ F. Moačanin, O nekim problemima historije Vojne Krajine I, HZ XVII, 1964 (u povodu Semjanova teksta; objavljeni dio Moačaninove rasprave odnosi se na povijest Krajine do konca XVI st., s osobitim obzirom na doseljavanje Srba). — U članku M. Bogdanović, Život u Kostajničkoj krajini oko 1728, Zbornik MSDN 13—14, 1956, nekritički su prepričani neki izvori koji zavređuju da budu objavljeni u cjelini (usp. ocjenu N. Klaić u HZ XI—XII, 1958—59, 297—300). — O historijatu tzv. Statuta Valachorum iz 1630. usp. D. Lj. Kašić, Prilozi za historiju Statuta Valachorum, Spomenik SAN 106, 1956.

³² I. Grgić, Postanak i početno uređenje Vojne Krajine Kninskoga kotara pod Venecijom, Starine JAZU 52, 1962, 249—271. — S. M. Traljić, Tursko-mletačko susjedstvo na zadarskoj krajini XVIII stoljeća, Radovi Instituta JAZU u Zadru IV—V, 1959, 409—424.

³³ I. Mažuran, Turska osvajanja u Slavoniji (1526—1552), OZ VI, 1958, 93—132 (sa 6 karata).

³⁴ V. Bogdanov, Historijsko značenje urote Zrinskih i Frankopana, u knjizi »Likovi i pokreti«, Zagreb 1957, 7—46. — N. Klaić, O historijskom značenju zrinsko-frankopanske urote, HP IV, 1958, 115—126. — J. Šidak, Prilog pitanju odnosa P. Zrinskoga prema kmetovima u doba urote (1670), AVj III, 1960, 367—376. — B. Grafenauer, Petar Zrinski in podložnici marca 1670, JIČ I, 1962, br. 1, 63—68. — J. Šidak, Još jednom o odnosu Petra Zrinskoga prema kmetovima u doba urote (1670), na i. mj. I, 1962, br. 2, 65—67. — N. Klaić, Uz diskusiju o odnosu Petra Zrinskoga prema ozaljskim podložnicima u mjesecu ožujku 1670, na i. mj. II, 1963, br. 1, 43—46. — J. Šidak, Ponovo o odnosu Petra Zrinskoga prema kmetovima u doba urote (1670), na i. mj. II, 1963, br. 3, 99—104. — N. Klaić, Ponovo o historijskom značenju zrinsko-frankopanske urote, AVj IV—V, 1961—62 (izašlo 1964), 269—293; Još jednom »O odnosu P. Zrinskoga prema kmetovima u doba urote«, JIČ IV, 1965, br. 1, 83—87. — J. Šidak, Moja završna riječ o odnosu P. Zrinskoga prema kmetovima u doba urote, na i. mj., 88—92.

kasnijem postanku Severinske županije (1777—86), raspravlja I. Erceg.³⁵ Ostali prilozi obrađuju pojedine značajnije događaje u XVI st., uglavnom iz borbi s Turcima.³⁶

Prilozi iz kulturne povijesti, u najširem smislu tog pojma, još su mnogo rjeđi od onih koji se odnose na politički razvitak u ovom razdoblju. Osnovni je rad na tom području velika monografija Mije Mirkovića o Flaciusu;³⁷ njoj je od 1954. prethodio niz pojedinih rasprava, u stvari poglavlja toga djela, a 1957. i kraća monografija istog pisca u zbirci Nolitovih »portreta« (str. 226). Autor je pokušao da toga istaknutog reformatora i crkvenog historičara oslobodi, na neki način, njegova teološkog ruha i tako ga približi današnjici, a da ga, osim toga, što neposrednije poveže s počecima reformacije u Hrvata. Znanstvena kritika nije još ocijenila rezultate toga, svakako pažnje vrijednog, pokušaja. Problem reformacije i njezina značenja na hrvatskom teritoriju u cjelini predmet je posebnog priloga N. Klaić,³⁸ koja pristaje uz mišljenje da se reformacija može u hrvatskim zemljama svesti samc na pokušaje i da se o nekom protestantskom pokretu ne može u njima govoriti.

Ličnost Jurja Križanića, koji se slično kao i Flacius, odvojio od domaćeg tla i urastao u jednu tuđu sredinu, ma koliko je sam smatrao svojom, proučava osobito J. Badalić. On dodjeljuje »vjerskom misionarstvu« u Križanićevu djelovanju »samo taktičku ulogu«, smatrajući ideju »ilirskog i sla-

³⁵ I. Erceg, Konfiskacija Zrinsko-frankopanskih imanja. Postanak i ukinuće severinske županije u Hrvatskom primorju i Gorskom kotaru. JZ V, 1961—62 (izašlo 1964), 36—81.

³⁶ G. Skrivanić, Turski pohod na Siget 1566, VVM 4, 1957, 185—214. — P. Tomac, Bitka kod Siska (22. juna 1593. godine), VIG VIII, 1957, 59—72. — V. Foretić, Turska opsada Korčule g. 1571, VVM 5, II, 1958, 61—91. — Gl. Stanojević, Prilozi za istoriju senjskih uskoka, IG 1960/1—2, 111—141 (s mnogo novih podataka o razdoblju od 1588—1623. iz mletačkog arhiva). Usp. od istog autora i »Jedan dokumenat o senjskim uskocima«, VVM 6—7, 1962, 97—108, s registima pisama mletačkih službenika iz Dalmacije o brojnim uskočkim akcijama od 1541—54.

Gl. Stanojević je, osim toga, u tri svoja priloga dao detaljan prikaz događaja u Dalmaciji za mletačko-turskih ratova u XVII i XVIII st., izrađen uglavnom na građi iz mletačkog arhiva. To su: Dalmacija u doba Kandiskog rata, 1645—1669, VVM 5/II, 1958, 93—182; Dalmacija u doba Morejskog rata 1684—1699, Beograd 1962, 197; Dalmacija za vreme mletačko-turskog rata 1714—1718, IG 1962, 11—49.

Stanojevićev prilog: »Nešto o Srbima u Dalmaciji u drugoj polovini XVIII v.«, IG 1955/1, 87—110, donosi potpuno izopačenu sliku etničkih odnosa u to doba na tlu Dalmacije (usp. i ocjenu I. Grgića u ZR V, 1956, 205/6).

Na druga pitanja odnose se prilozi N. Klaić, Odnos hrvatskog sabora prema Ferdinandu Habsburškom uoči mohačke bitke, Radovi FF, Odsjek za povijest 2, 1959, 87—92 (u toj je raspravi ispravljeno pogrešno datiranje koje je utjecalo na prikaz događaja uoči 1526.) i Vl. Koščaka, Korespondencija dubrovačke vlade sa sjevernom Hrvatskom, Zbornik HI JAZU, 2, 1959, 183—225 (s 28 dokumenata).

³⁷ M. Mirković, Matija Vlačić Ilirik, Djela JAZU 50, str. 562.

³⁸ N. Klaić, O protestantizmu u Hrvatskoj i Slavoniji, HP III, 1957, 218—226.

venskog jedinstva« njegovom »generalnom strateškom linijom«. ³⁹ Zastupa također mišljenje da se poznati ruski pisac I. T. Posoškov koristio rukopisom Križanićeve »Politike«. ⁴⁰

Život i rad humaniste Feliksa Petančića, koji se istakao svojom djelatnošću na različitim područjima umjetničkog, kulturnog i političkog rada, prikazao je u posebnoj knjizi D. *Kniewald*, ⁴¹ koji je njegovim prijedlozima o ratovanju protiv Turaka iz g. 1502. posvetio i dva daljnja rada. ⁴²

Važan prilog kulturnoj povijesti sadržavaju članci E. *Verone* o historijatu Sveučilišne knjižnice u Zagrebu, od osnutka isusovačke gimnazije 1607. do početka XIX stoljeća. ⁴³

Slijedeći općenite tendencije u jugoslavenskoj historiografiji, i hrvatski su povjesničari u prikazanom razdoblju pretežno proučavali povijest Dubrovačke republike u novom vijeku, s težištem na XVII i XVIII stoljeću.

Z. *Šundrica* je svojim prilogom o popisu stanovništva izvršenom poslije potresa 1667. donio konačno rješenje u spornom pitanju o tadašnjem broju stanovnika u Dubrovniku. Korisnu dopunu ovom radu sadržava prikaz S. *Obada* o stanovništvu Dubrovnika na početku XIX stoljeća. ⁴⁴

Cjelovit prikaz dubrovačke mornarice u XVII i XVIII st. izradio je J. *Luetić*, ⁴⁵ a V. *Ivančević* je napose istražio ubiranje brodskih pristojba u Dubrovniku. ⁴⁶ Na pojedine pojave u ekonomskom razvitku Dubrovačke republike odnose se neki prilozi J. *Tadića*, Ž. *Muljačića*, Z. *Šundrice*, B.

³⁹ J. *Badalić*, Juraj Križanić — pjesnik Ilirije, Radovi Slavenskog instituta 2, 1958, 5—22. (Usp. također njegov »bibliografski obzor«: Juraj Križanić — danas, RR VIII, 1959, 50—52, i članak J. *Šidaka* o Križaniću u EJ V, 1962, 416—418.)

⁴⁰ J. *Badalić*, Juraj Križanić — preteča Ivana T. Posoškova, Radovi Zavoda za slavensku filologiju 5, 1963, 5—22. — U toku g. 1965. izašla su još dva priloga o Križaniću: A. *Vidaković*, »Asserta musicalia« (1656) Jurja Križanića i njegovi ostali radovi s područja glazbe, Rad JAZU 337, 1965, 41—160, i I. *Golob*, Uz susret Jurja Križanića i Protopop-Avakuma, Bogoslovska smotra 35, 1965, 357—368 (isti autor izdao je 1964. u Rimu dio svoje disertacije o Križaniću, pod naslovom: De mente ecclesiologica Georgii Križanić, str. 85).

⁴¹ D. *Kniewald*, Feliks Petančić i njegova djela, PI SAN 350, 1961, str. 102.

⁴² D. *Kniewald*, Dubrovčanin Feliks Petančić o ratovanju s Turcima 1502, VVM 3, 1956, 80—106, i Feliks Petančić 1502. o putevima kojim valja napasti Turke, na i. mj. 5/I, 1958, 25—58.

⁴³ E. *Verona*, Prinosi povijesti Sveučilišne knjižnice u prvome razdoblju njena života (1607—1773), Zbornik Zagrebačke klasične gimnazije 1607—1957, 357—379, i Prinosi povijesti Sveučilišne knjižnice u Zagrebu i njena uređenja (1773—1814), Vjesnik bibliotekara Hrvatske IV, 1955—57, 1—36.

⁴⁴ Z. *Šundrica*, Popis stanovništva Dubrovačke republike iz 1673—74 godine, AVj II, 1959, 419—456. — S. *Obad*, Stanovništvo Dubrovnika u doba pada Republike, Beritićev zbornik, 1960, 241—256.

⁴⁵ J. *Luetić*, O pomorstvu Dubrovačke republike u XVIII stoljeću, Građa za pomorsku povijest Dubrovnika 2, 1959, 184; Brodovlje Dubrovačke republike 17. stoljeća, na i. mj. 3, 1964, 191.

⁴⁶ V. *Ivančević*, Brodske pristojbe u starom Dubrovniku, Anali HI JAZU IV—V, 1955—56, 545—570.

Stullija, A. *Kapora*, Stj. *Antoljaka* i I. *Mitića*.⁴⁷ Potonji je pisac u više priloga napose proučavao konzularnu službu Republike na Mediteranu.⁴⁸ Među prikazima veza između Dubrovnika i drugih krajeva, V. *Foretić* je iscrpno izložio njegove stoljetne dodire s Korčulom.⁴⁹

Iz političke povijesti Dubrovnika u XVII—XVIII st. samo je Ž. *Muljačić* obradio pitanje njegova držanja prema akciji Austrije u Crnoj Gori za rata s Turcima 1788—91.⁵⁰ Strani plaćenici u službi Republike, ponajviše iz gornjohrvatskih i ugarskih krajeva, plastično su, na osnovu arhivskog materijala, o crtani u raspravi T. *Macana*.⁵¹ Opširan izvještaj nepoznatog autora bečkom dvoru o prilikama u Republici 1775/6, pisan talijanskim jezikom, objavila je M. *Novak*.⁵²

Iz kulturne prošlosti Dubrovnika, V. *Foretić* je ponovo skrenuo pažnju na značajnu ličnost komediografa Marina Držića.⁵³ Ž. *Muljačić* je, nastavljajući svoje studije o razdoblju prosvjećenosti u Dubrovniku, dao više priloga boljem upoznavanju duhovne atmosfere ondje potkraj XVIII st.⁵⁴ i nesumnjivo

⁴⁷ J. *Tadić*, Ragusa e il suo porto nel cinquecento, Quaderni dell'Archivio storico pugliese VII, Bari 1962, 99—109. — Ž. *Muljačić*, O dubrovačkoj proizvodnji tekstila u XVIII st., IG 1956, br. 1, 61—70. — Z. *Sundrica*, O agrarnim odnosima na otoku Mljetu u vrijeme pada Dubrovačke republike, Beritićev zbornik, 1960, 271—287. — B. *Stulli*, Jedan plan o privrednoj eksploataciji Lastova iz g. 1808, na i. mj., 257—269. — A. *Kapor*, Apalat duhana u Dubrovačkoj republici, Starine JAZU 51, 1962, 233—266. — Stj. *Antoljak*, Prilog proučavanju trgovačkih veza između Dubrovnika i Skopja u 15. i 16. st., Godišen zbornik FF u Skopju 10—11, 1959, 57—74. — I. *Mitić*, O pomorsko-trgovačkim odnosima između Dubrovačke republike i Engleske. »Dubrovnik« VIII, 1965, br. 4, 69—80.

⁴⁸ I. *Mitić*, Dubrovački konzulat u Kadiksu, IG 1956, br. 2, 57—67; Dubrovački konzulat na Balearskim otocima, Beritićev zbornik, 1960, 217—225; Dubrovački konzulati u Španiji i Portugaliji, Anali HI JAZU u Dubrovniku VIII—IX, 1960—61, 597—620; Upravitelji konzulata Dubrovačke republike u sjevernoj Africi, ZR XI, 1962, 500—509.

⁴⁹ V. *Foretić*, Vjekovne veze Dubrovnika i Korčule, »Dubrovnik« VIII, 1965, br. 4, 18—54. — Usp. također J. *Luetić*, Veza Dubrovnika sa Hrvatskim primorjem i Istrom u XVIII st., JZ II, 1957, 525—532, i J. *Tadić*, La Grèce et la Dalmatie au XVIe siècle, Balkan Studies 5, Solun 1964, 1—10. — Jedan detalj iz dubrovačko-turskih odnosa obrađuje S. *Bajraktarević*, Spor između Dubrovačke republike i turskog zakupnika skele u Vácu u vezi s trgovinom kožama, Zbornik HI JAZU 3, 1960, 343—371 (spor pada u g. 1626—35).

⁵⁰ Ž. *Muljačić*, Dubrovnik i prva faza austrijske akcije u Crnoj Gori 1788. g., Ist. zapisi, XI, 1958, 94—112.

⁵¹ T. *Macan*, Dubrovački barabanti u XVI st., Anali HI JAZU VIII—IX, 1962, 301—323.

⁵² Maja *Novak*, Dubrovnik u sedamdesetim godinama XVIII st., na i. mj. VI—VII, 1957—59, 267—282; Organizacija vlasti i odnos crkve i države u Dubrovniku u XVIII st., na i. mj. VIII—IX, 1962, 413—438.

⁵³ V. *Foretić*, O Marinu Držiću, Rad JAZU 338, 1965, 5—146.

⁵⁴ Ž. *Muljačić*, Tomo *Basiljević-Basegli*, predstavnik prosvjedenja u Dubrovniku PI SAN, 299, Beograd 1958, 114; Dva priloga povijesti dubrovačkih akademija, Radovi Inst. JAZU u Zadru IV—V, 1958—59, 319—340; Miho Sorkočević i talijanski prosvjetitelji, Prilozi za knjiž., jezik, ist. i folklor 1962, 243—249; Dubrovačka »Pravnička škola« (1794.—1808.), Beritićev zbornik, 1960, 227—234; Dubrovački prosvjetitelji i Gaetano Filangieri. (Prilog povijesti demokratske misli u starom Dubrovniku.) »Dubrovnik« VIII, 1965, br. 4, 36—40.

dokazao da podjela na »stranke« među tamošnjom vlastelom nije imala neko idejno značenje.⁵⁵

Na povijest Stona i Pelješa pod dubrovačkom vlašću odnose se prilozi P. Glunčića i A. Marinovića.⁵⁶

V Od 1790. do revolucije 1848.

Premda izdanja izvorne građe koja se, potpuno ili jednim dijelom, odnosi na ovo razdoblje, nisu u proteklom desetljeću po svojoj brojnosti bila u skladu s izvanrednim značenjem koje to razdoblje ima za modernu hrvatsku povijest, nekima od njih pripada izuzetna važnost. Tako se »Građa za privrednu i društvenu istoriju Srema početkom XIX stolecá« (Istoriski arhiv AP Vojvodine 1, 1958, 277) od Sl. Gavrilovića, koja obuhvaća, donedavno većinom nepristupačnu, arhivsku građu isključivo agrarne prirode iz razdoblja od 1807—23, odnosi i na Slavoniju u cjelini.¹ Za riječno brodarstvo na Savi, tako tijesno povezano sa žitnom trgovinom koja je upravo u to doba odlučno utjecala na ekonomski i društveni razvoj Hrvatske, donosi novu građu J. Buturac.²

Dragocjenu dopunu poznatoj zbirci Gajeve korespondencije od V. Deželića (1909) sadržava mnogo opsežnije i korisnim bilješkama snabdjeveno izdanje »Pisama Lj. Gaju« od J. Horvata i J. Ravlića. To se izdanje razlikuje od prethodnog i po tome što objelodanjena pisma potječu pretežno od »danas velikim dijelom zaboravljenih ljudi«.³

O uzrocima i toku seljačkih pokreta 1815/16. u požeškoj županiji i susjednoj Moslavini ima mnogo podataka u pismima pakračkog episkopa J. Putnika, koja je objavio Sl. Gavrilović,⁴ a o prilikama u Dalmaciji i Hrvatskoj, ponajviše u vezi s francuskom vladavinom, u policijskim izvještajima koje je publicirao T. Matić.⁵

⁵⁵ Ž. Muljačić, O strankama u starom Dubrovniku, Anali HI JAZU u Dubrovniku VI—VII, 1957—59, 24—40 (usp. bilješku J. Šidaka u HZ XVI, 1963, 369—370).

⁵⁶ P. Glunčić, Iz prošlosti grada Stona XIV—XIX v., Spomenik SAN 111, 1961, 123. — A. Marinović, Iz prošlosti poluotoka Pelješa. Bratovština sv. Julijana i Martina u Žuljani iz XVI st., Beritićev zbornik, 1960, 149—181.

¹ U uvodu djela pisac govori na str. 1—X »O građi i prilikama u Sremu na koje se ona odnosi«.

² J. Buturac, Riječno brodarstvo na Savi, Dunavu i Tisi u prvoj polovici XIX stoljeća, AVJ IV—V, 1962, 99—204. Zbirka se sastoji od 33 dokumenta iz razdoblja od 1817—46, od kojih se 9 odnosi na Savsko-kupsko parobrodsko društvo i njegov parobrod »Slogu« (1843—46). Pisac daje također sumarni pregled ostale građe u arhivima SRH i Zagrebačkoga kaptola (100—104).

³ J. Horvath — J. Ravlić, Pisma Lj. Gaju, Građa za povijest književnosti hrvatske 26, 1956, 533. Manji dio pisama saopćen je u kratkim registima. Mjesto uvoda, autori su na str. 7—17 dali dobar pregled čitave Gajeve ostavštine, pohranjene u Sveučilišnoj knjižnici u Zagrebu.

⁴ Sl. Gavrilović, Pisma episkopa J. Putnika o seljačkom pokretu u Slavoniji 1815—1816, HZ XV, 1962, 243—256.

⁵ T. Matić, Pabirci iz arhiva austrijske Polizeihofstelle iz g. 1797—1810, Starine 46, 1956, 45—62.

Na neke, dosada nepoznate, detalje preporodnog pokreta u Hrvatskoj i Dalmaciji odnosi se građa u dva priloga J. Ravlića.⁶

Po mnoštvu dokumentarnih tekstova, uvrštenih u cjelini, i po načinu kako je upotrijebljena građa reproducirana, mogu se na ovom mjestu spomenuti i oduži radovi J. Ravlića o dvjema najzaslužnijim ustanovama hrvatskog preporodnog pokreta: Ilirskoj čitaonici (1838—50) i Matici ilirskoj.⁷

Cjelovitije prikaze ovog razdoblja, kao i onih koja mu slijede — iako, u različitom opsegu, obrađuju samo po koju od komponenata ili pojava historijskog razvoja u XIX st. i na početku XX st. — sadržavaju, prije svega, knjige V. Bogdanova, *Historija političkih stranaka u Hrvatskoj od prvih stranačkih grupiranja do 1918* (Zagreb 1958, 794), i J. Horvata, *Povijest novinstva Hrvatske 1771—1939* (Zagreb 1962, 439). Prvo djelo, pretežno sastavljeno od ponešto prerađenih i cjelini knjige prilagođenih samostalnih radova, koje je pisac, uglavnom, objavio od 1949. dalje, nije u sebi ujednačeno. Najviše prostora otpalo je na prikaz političkog razvoja do 1849. (13—476), a prema kraju knjige prikaz se pojedinih stranaka ograničava na sve manji opseg, tako da težište cijele knjige počiva na stranačkom razvoju do 70-ih godina XIX stoljeća. Drugo djelo je, naprotiv, zaokruženiya cjelina, u kojoj autor povijest novinstva najtješnje povezuje s političkim razvojem.⁸

Sažeti pregled hrvatskoga političkog razvoja, u okviru nacionalne problematike u Habsburškoj monarhiji, dao je J. Šidak, poprativši ga brojnim podacima o novijoj literaturi (do kraja 1963).⁹

Od pojedinih područja javnog života dobila su posljednjih godina više-manje cjelovit prikaz samo školstvo i sudstvo.¹⁰

Osim u prethodnom poglavlju navedenih rasprava koje obrađuju ekonomski razvoj hrvatskih zemalja u dužem razmaku vremena, uključujući i ovo razdoblje,¹¹ u nekim su radovima upravo agrarna problematika ovog razdoblja kao i različiti pokušaji manufakturne proizvodnje u to doba, dosada neuočeni ili dovoljno neproučeni, skrenuli na sebe pažnju istraživača. Osnovno djelo o agraru u Slavoniji i Srijemu na početku XIX st., koje je duboko zahvatilo ispod uznemirene površine historijskih događaja i tako s

⁶ J. Ravlić, Dva priloga hrvatskoj književnoj povijesti, Građa za povijest književnosti hrvatske 28, 1962, 399—418: o značajnom rukopisu »Sollen wir ‚Ilirier‘ werden?« koji je, prema izdavačevu mišljenju, napisao J. Drašković, najvjerojatnije 1841.

J. Ravlić, »Tajno društvo za osnivanje slavenskog carstva« u puku »Karl Ferdinand« br. 51 u Veneciji god. 1844, Radovi Instituta JAZU u Zadru III, 1957, 123—186 (usp. ocjenu J. Šidaka u HZ XIV, 1960, 239—241). Objelodanjena građa iz zadarskog arhiva dokazuje, kako to i sam pisac utvrđuje, da takvog društva nije uopće bilo.

⁷ J. Ravlić, Ilirska čitaonica u Zagrebu, HZ XVI, 1963, 159—215. — Povijest Matice hrvatske, u knjizi »Matica Hrvatska 1842—1962«, 1963 (11—59, do formalnog osnivanja Matice ilirske 1850).

⁸ O Horvatu djelu usp. ocjenu V. Krestića u JIČ-u II, 1963, br. 2, 123—128, s novim podacima o razdoblju 60-ih godina XIX stoljeća.

⁹ J. Šidak, Hrvatsko pitanje u Habsburškoj monarhiji, HP IX, 1963, 101—121 i 175—194.

¹⁰ Povijest školstva i pedagogije u Hrvatskoj (ur. D. Franković), Zagreb 1958. 542. — Vj. Maštrović, Razvoj sudstva u Dalmaciji u XIX stoljeću, Radovi Instituta JAZU u Zadru, Prilog sv. IV—V, 1959, 88.

¹¹ Usp. bilješke 13, 17 i 18 u prethodnom poglavlju.

uspjehom pokrenulo i privedo rješenju mnoge nove probleme, ekonomske i društvene, je knjiga Sl. *Gavrilovića*, Agrarni pokreti u Sremu i Slavoniji početkom XIX veka (PI SAN 344, 1960, 233).¹² U povodu ove knjige, I. *Karaman* je uzeo u razmatranje neka od tih rješenja, uspoređujući ih s rezultatima svojih istraživanja o valpovačkom vlastelinstvu¹³ i s podacima sadržanim u *Gavrilovićevoj* naprijed spomenutoj zbirci građe.¹⁴ U svom odgovoru,¹⁵ *Gavrilović* je neke svoje uopćene zaključke ograničio na Srijem a neke potpunije precizirao. Daljnji radovi istog pisca koji se većim dijelom odnose na prvu polovicu XIX st. prikazuju razvoj Šida i šidskog vlastelinstva do 1849,¹⁶ te nemire na hrvatskom i slavonskom selu od kraja XVIII stoljeća.¹⁷ O sisačkom vlastelinstvu zagrebačkog Kaptola u prvoj polovici XIX st. raspravlja, na temelju arhivske građe, J. *Buturac*,¹⁸ a o agraru u okolici Splita L. *Katić*,¹⁹ uzimajući za podlogu podatke o podavanju desetine, kao državnog poreza, koja je tek 1852. zamijenjena zemljarinom.

O nekim manufakturama staklenih i keramičkih proizvoda ima novih podataka u prilogima M. *Despot*²⁰ i O. *Klobučar*,²¹ a K. *Firinger* prikazao je stogodišnji razvoj svilarstva u Osijeku, s težištem na prvoj polovici XIX stoljeća.²²

O nekim pitanjima ekonomske politike potkraj XVIII st., u vezi s dosada nedovoljno poznatom ličnošću komorskog revizora i učesnika *Martinovićeve* urote J. Kralja (počinio 1795. samoubistvo), raspravlja I. *Karaman*,²³ prinošeći neke nove podatke i historijatu ove ugarsko-hrvatske urote.

¹² O toj knjizi, svojoj disertaciji, i o prethodnoj raspravi »Pokret moslavačkih seljaka 1815—16 godine«, IG 1956, br. 2, 3—36, Sl. *Gavrilović* je objavio autoreferat u HZ X, 1957, 71—82, pod naslovom: »Agrarni pokreti u Sremu, Slavoniji i Moslavini početkom XIX veka.«

¹³ Usp. bilj. 17 u prethodnom poglavlju.

¹⁴ I. *Karaman*, O nekim osnovnim problemima ekonomsko-socijalnog razvoja na području Slavonije i Srijema u početku XIX stoljeća, HZ XIV, 1961, 243—254.

¹⁵ Sl. *Gavrilović*, Neka razjašnjenja povodom napisa I. *Karamana*, na i. mj. 254—259.

¹⁶ Sl. *Gavrilović*, Šid i šidsko vlastelinstvo (1699—1849), Zbornik MSDN 16—19, 1958 (poš. ot. str. 102). Taj se rad, u stvari, sastoji od četiri samostalne rasprave, od kojih prva cijela ulazi u prethodno razdoblje, a druga tek svojim početnim dijelom (od 1777). Potonja ima naslov: Postanak, struktura i ekonomisanje šidskog vlastelinstva, a iduće dvije: Zanatlije i trgovci u Šidu za vreme spahiske vlasti, te Klasna borba na šidskom vlastelinstvu.

¹⁷ Sl. *Gavrilović*, Prilozi istoriji seljačkih nemira u Hrvatskoj i Slavoniji 1778—1848, HZ XVII, 1964, 115—181.

¹⁸ J. *Buturac*, Sisačka gospoštija u 1. pol. XIX st., AVj III, 1960, 289—350.

¹⁹ L. *Katić*, Gospodarsko stanje Splita i okolice po desetini u prvoj polovici XIX stoljeća, Anali HI JAZU u Dubrovniku VI—VII, 1959, 77—96.

²⁰ M. *Despot*, Nekoliko podataka o poslovanju i proizvodnji staklana u Jankovcu i Mirin-Dolu, Zbornik primenjene umetnosti 6—7, 1960—61, 133—137; Joseph Lobmeyr and his glasswinks in Slavonia, Journal of Glass Studies IV, 1962, 103—107.

²¹ O *Klobučar*, Tvornica kamenine u Zagrebu, Iz starog i novog Zagreba I, 1957, 229—237.

²² K. *Firinger*, Jedno stoljeće osječkog svilarstva (1761—1861), AVj IV—V, 1962, 295—321.

²³ I. *Karaman*, Komorski posjedi u Hrvatskoj i »jakobinac« Josip Kralj, Radovi FF u Zagrebu, Odsjek za povijest 3, 1960, 63—93.

Urotu Ignjata Martinovića u cjelini opisao je V. Bogdanov u radu u kojem je nastojao da prije svega prikaže učešće Hrvata i Srba u njoj.²⁴ S njegovim mišljenjem o tekstu poznate revolucionarne pjesme, ispjevane na kajkavskom narječju, nije se složio J. Šidak dokazavši da se u sačuvanim rukopisima radi o dvije različite, iako srodne redakcije.²⁵ Pitanje autorstva jedne druge pjesme koja se dosada najčešće pripisivala najistaknutijem kajkavskom književniku Titu Brezovačkom, riješio je M. Ratković, utvrdivši kao autora kapucina Grgura Maljevca.²⁶

O utjecajima revolucionarnih ideja iz Francuske i vladavini Napoleona I u hrvatskim zemljama govori više priloga. Dok J. Šidak razmatra ovu problematiku u cjelini, iako u vrlo sažetom obliku,²⁷ ocjenjujući francusku vladavinu u nas kao epizodu koja nije za sobom ostavila dubljih tragova, drugi su autori obratili svoju pažnju različitim pitanjima iz toga vremena. Tako je L. Čelap izložio zanimljivu pojavu iseljavanja krajišnika iz francuskog dijela Vojne Krajine,²⁸ D. Klen gospodarski život u Rijeci pod francuskom vlašću 1811—13,²⁹ a M. D. Grmek organizaciju zdravstva u Dalmaciji pod Francuzima.³⁰ Istom razdoblju pripada oduži članak D. Foretića o otoku Visu i njegovu značenju u tadašnjim zamršenim međunarodnim odnosima.³¹

Znatan broj priloga o razdoblju hrvatskoga narodnog preporoda ili ilirskog pokreta, objavljen u posljednjih deset godina pokazuje da njegova problematika nije još ni izdaleka iscrpljena i da se, naprotiv, stalno produbljava. Ni sva pristupačna arhivska građa nije još potpuno obrađena, a pogotovu nedostaju podrobnije analize ekonomsko-društvenog razvoja.³²

²⁴ V. Bogdanov, Hrvatska revolucionarna pjesma iz g. 1794 i učešće Hrvata i Srba u zavjeri Martinovićevih jakobinaca, Starine JAZU 46, 1956, 331—489. Drugo izdanje, dopunjeno novim podacima o našim učesnicima u uroti iz zbirke građe od K. Bende, izašlo je 1960. pod naslovom: Jakobińska zavjera Ignjata Martinovića (str. 225).

²⁵ Usp. o tom pitanju njegovu ocjenu prvog izdanja Bogdanovljeva rada u HZ IX, 1956, 183—186. O 2. izdanju v. ocjenu J. Šidaka u JIČ-u u II, 1963, br. 1, 84—88. — God. 1965. objavio je tekst spomenute pjesme, sačuvan u ostavštini M. Vrhovca u Budimpešti, Szeli István, Hajnóczy es a délszlavok, N. Sad (faksimile str. 32 i 33).

²⁶ M. Ratković, O autorstvu pjesme »Horvat Horvatom horvatski govori«, Ivšičev zbornik, Zagreb 1963, 303—316.

²⁷ J. Šidak, Odjeci Francuske revolucije i vladanje Napoleona I u hrvatskim zemljama. Katalog izložbe: Napoleonove Ilirske province, Narodni muzej, Ljubljana 1964, 37—45. — O Zadru pod francuskom vlašću usp. J. Posedel, Zadar 1797—1813 zbornik »Zàdar«, Zagreb 1964, 195—205. — Iste g. 1964. izašao je u Balkan Studies V/2 (Solun) opširniji prikaz Georgea J. Prpića, French rule in Croatia: 1806—1813 str. 221—276.

²⁸ L. Čelap, Emigriranje graničara iz ilirskih provincija, Arhivski almanah 4, 1962, 191—205.

²⁹ D. Klen, Privredno stanje Rijeke u doba Ilirije — Prema suvremenim izvještajima Trgovinske komore, Građa za gospodarsku povijest Hrvatske 8, 1959, XIII + 96.

³⁰ M. D. Grmek, Les conditions sanitaires et la médecine en Dalmatie sous Napoléon Ier (1806—1813), La Biologie médicale 1964 (pos. ot. str. 120).

³¹ D. Foretić, Vis u međunarodnom zbivanju na početku XIX stoljeća, Moćnost III, 1956, 524—538, 619—632 i 707—717.

³² O ilirskom pokretu u cjelini usp. članak J. Šidaka u EJ IV, 1960, 338—342 (s bibliografijom).

Porast inteligencije i promjene u njezinoj socijalnoj strukturi uoči pokreta, kojem učesnici stavljaju početak u g. 1835, prikazao je, na temelju pouzdanih brojčanih podataka, K. *Nemeth*.³³

Ličnost Lj. Gaja, kao »osi« (prema izrazu J. Kollára) svega preporodnog pokreta, ponovo je, poslije V. Deželića 1910, u cijelosti ocrtao J. *Horvat*, posluživši se pri tom obilnom građom iz Gajeve ostavštine.³⁴ Ocjenu toga djela znatno otežava nepostojanje znanstvenog aparata i nedovoljna sigurnost citata. Neka odlučna pitanja o Gajevu školovanju i porijeklu njegove ortografske reforme objasnio je K. *Georgijević*.³⁵ Isti je autor ocrtao u posebnoj raspravi i drugu vodeću ličnost u ilirskom pokretu — grofa Janka Draškovića, ali je u ocjeni njegova, inače nesumnjiva, konzervativizma otišao predaleko.³⁶

S obzirom na izuzetno značenje jezičnih i pravopisnih pitanja u preporodnom pokretu, bez rješenja kojih se nije mogao položiti temelj modernoj nacionalnoj kulturi i svijesti, za ispravno su razumijevanje toga pokreta osobito korisne filološke rasprave koje su napisali Lj. *Jonke* i Zl. *Vince*.³⁷

Geneza i značenje južnoslavenske ideje, tako značajne za ilirski pokret, predmet su posebnog razmatranja J. *Šidaka*, koji dolazi do zaključka da je ona bila historijski neophodan okvir unutar kojega se tek mogla razviti hrvatska nacionalna svijest.³⁸ Isti je autor obradio i postanak prvih političkih stranaka u Hrvata, odbacivši kao netačnu pretpostavku o posebnoj ilirskoj stranci uz neku stariju konzervativnu narodnu stranku (do 1843), a napose

³³ K. *Nemeth*, Zagrebačka akademija uoči Narodnog preporoda, Iz starog i novog Zagreba 1, 1957, 169—181 (usp. ocjenu J. *Šidaka* u HZ XIII, 1960, 328—329). — Usp. i Sl. *Ježić*, Klasična gimnazija i njeni učenici u hrvatskom preporodnom pokretu, Zbornik Zagrebačke klasične gimnazije 1607—1957, str. 327—336.

³⁴ J. *Horvat*, Ljudevit Gaj, Beograd 1960, 320 (Nolitova Biblioteka Portreti 22). — O Lj. Gaju usp. i članak J. *Šidaka* u EJ III, 1958, 417—420, te prilog P. *Suyera*, Lj. Gaj i obnova posljednjega gradečkog magistrata 1847, HZ IX, 1956 61—68.

³⁵ K. *Georgijević*, Gajevo školovanje u tudini. (Prilog proučavanju Ilirskog pokreta.) Pitanja književnosti i jezika II, Sarajevo 1956, 23—44.

³⁶ K. *Georgijević*, Grof Janko Drašković (1770—1856), na i. mj. IV, 1958, 27—54. — O J. Draškoviću usp. i članak J. *Šidaka* u EJ III, 1958, 81—82.

³⁷ Lj. *Jonke*, Osnovni problemi jezika hrvatske književnosti u 19. stoljeću, Radovi Slavenskog instituta FF u Zagrebu 2, 1958, 75—90, i Sporovi pri odabiranju govora za zajednički jezik Hrvata u 19. stoljeću, na i. mj. 3, 1959, 5—34 (obje rasprave preštampane su u knjizi istog autora: »Književni jezik u teoriji i praksi«, Zagreb 1965, 9—57). — Zl. *Vince*, Pravopisno-jezična previranja u sjev. Dalmaciji prije 1860. god., Radovi Instituta JAZU u Zadru VIII, 1961, 263—294, i Stav Zore Dalmatinske u Zadru prema težnjama iliraca za jedinstvenom grafijom u hrvatskoj književnosti, Radovi Naučnog društva BiH XVIII, 1961, 149—172). — O »Zori Dalmatinskoj« usp. članke Vj. *Maštrovića*, Pripreme za izdanje »Zore Dalmatinske« u Zadru g. 1842. i 1843, Radovi Instituta JAZU u Zadru IV—V, 1959, 85—116, i T. *Čolaka*, »Zora Dalmatinska« (1844—1849), Zbornik FF u Beogradu IV—2, 1959, 359—414. — O kajkavskom protivniku iliraca Ignacu Kristijanoviću usp. raspravu O. *Šojat* u Radu JAZU 324, 1962, 63—114.

³⁸ J. *Šidak*, Južnoslavenska ideja u ilirskom pokretu, JIČ II, 1963, br. 3, 31—42.

je raspravio pitanje programa ilirske (narodne) stranke i mjesta koje u njemu od početka zauzima borba za municipalna prava Hrvatske («kroatizam»³⁹).

Od različitih spornih pitanja pobudilo je diskusiju samo jedno: pitanje uloge B. Šuleka u redigiranju »Branislava« (1844/5), koji ilirci izdaju zbog cenzure u Beogradu, i značenje toga letka-lista u povijesti ilirskog pokreta.⁴⁰ Dosadašnja diskusija iznijela je na vidjelo još jedan, zacijelo posljednji (14), broj »Branislava«, utvrdila definitivno njegov karakter kao organa narodne strane i suradnju M. Bana (s dvije pjesme) u njemu te P. Čavloviću dosudila veći udio u njegovu redigiranju. Uza sve to je Šulekovo autorstvo pretežne većine priloga u »Branislavu« ostalo neosporno. Diskusija je također omogućila da se bolje objasni tok događaja od zabrane ilirskog imena i simbola (jan. 1843) do sastanka hrvatskog sabora (sept. 1845).

Genezu i značenje tzv. Garašaninova »Načertanija« iz 1844. za hrvatsko-srpske odnose i ocjenu Gajeve tajne politike učinili su predmetom svojih razmatranja M. Valentić i V. Žáček. Prvi ponovo utvrđuje velikosrpsko obilježje toga spisa⁴¹ a drugi prinosi nove arhivske podatke o odlučnoj ulozi F. Zacha, agenta kneza A. Czartoryskoga, u njegovu postanku i o učešću Gajevih ljudi u toj Zachovoj akciji.⁴²

Na ilirski pokret i njegovo razdoblje, u širem smislu riječi, odnose se i prilozi Stj. *Kastropila* o dubrovačkom ilircu Pijerku Buniću,⁴³ N. *Ivanišina* o Herderovu utjecaju na ilirce⁴⁴ i B. *Stullija* o mazzinijevski usmjerenom časopisu »La Favilla«, koji je 1842—46 obraćao naročitu pažnju Južnim Slavenima.⁴⁵

VI Narodni pokret 1848/9.

Premda se u posljednjem desetljeću mnogo uradilo na proučavanju izvanredno složene problematike koju su pred Hrvatsku postavile evropska revolucija 1848. i njene brojne posljedice, nova izvorna građa, koja je tek i

³⁹ J. Šidak, Prilozi historiji stranačkih odnosa u Hrvatskoj uoči 1848, HZ XIII, 1960, 167—207. (Tekstu su priloženi: Proglas ugarskih konservativaca iz 1846; Program narodne stranke ilirske od god. 1846. načinjen po Vukotinoviću; i Nacrt proglašenja hrvatsko-slavonskih »napredovaca« 1847.)

⁴⁰ A. Lj. Lisac, Oko »Branislava« i njegova urednika, HZ XI—XII, 1958—59, 251—257; J. Šidak, O uredniku i značenju ilirskog »Branislava« 1844/5, na i. mj. XIV, 1961, 75—87; Lj. Đurković-Jakšić, Nekolike primedbe o Lišćevom članku »Oko »Branislava« i njegova urednika«, na i. mj. XVI, 1963, 249—267 (s fotokopijom 14. br. »Branislava«); J. Šidak, Još jednom o ilirskom »Branislavu«, na i. mj. XVII, 1964, 385—392.

⁴¹ M. Valentić, Konceptija Garašaninova »Načertanija«, HP VII, 1961, 128—137

⁴² V. Žáček, Češko i poljsko učešće u postanku Garašaninova »Načertanija« (1844), HZ XVI, 1963 (ovaj prilog poznatoga češkog historičara pisan je za HZ).

⁴³ Stj. *Kastropil*, Pijerko Bunić i ilirizam (Prilog historiji preporodnog duha u Dubrovniku), »Dubrovnik« 1956, 1—17.

⁴⁴ N. *Ivanišin*, J. G. Herder i ilirizam, Radovi FF u Zadru. Razdio historije... 1, 1960—61, Zadar 1963, 196—225.

⁴⁵ B. *Stulli*, Tršćanska »Favilla« i Južni Slaveni, Anali JI JAZU I, 1956, 7—80 (usp. i ocjenu J. Šidaka u HZ IX, 1956, 262—263). — O značenju sveučilišta u Padovi za našu inteligenciju iz Dalmacije kroz stoljeća usp. M. D. *Grmek*, Hrvati i Sveučilište u Padovi, Ljetopis JAZU 62, 1957, 334—374.

omogućila takav rad, samo je izuzetno, kao takva, izdavana. Tako je K. *Nemeth* izdao pisma bar. F. Kulmera banu Jelačiću iz 1849, koja su već bila djelomično poznata iz jednoga prijašnjeg izdanja.¹ Lj. *Lončar* je među pisanimima I. Filipovića A. T. Brliću, iz razdoblja od 1842—65, objelodanio i nekoliko vrlo važnih za ispravniju ocjenu našega pokreta 1848/9.² St. *Dvoržak* je iz dnevnika književnice D. Jarnevićeve saopćio neke od njenih dragocjenih zapisa iz toga vremena.³ Najzad, neki važni dokumenti dodani su, kao prilozi, niže navedenim raspravama J. Šidaka, a i Sl. *Gavrilović* je, u vezi s ličnošću Mojsija Georgijevića, objavio neke dokumente dragocjene za poznavanje srpsko-hrvatskih odnosa u doba revolucije.⁴

Sl. *Gavrilović* je svojim raspravama o pokretu na hrvatskom i slavonskom selu,⁵ a pogotovu svojim opsežnim djelom o »Sremu u revoluciji 1848—1849« (PI SAN 359, 1963, 386) razotkrio neobično snažnu dinamiku koja je za revolucije potresala selom i bila, s rijetkim izuzecima, u raskoraku s politikom narodnjaka. Osim toga je u spomenutom djelu prišao rješavanju različitih problema u Srijemu, gdje su oni, upravo zbog sasvim specifičnih mjesnih prilika, došli najpotpunije do izražaja a zajednički su čitavoj zemlji. Prema tome, djelo je *Gavrilovića* podjednako važno za povijest srpskog pokreta u Srijemu kao i za bolje upoznavanje tadašnjih odnosa između Srba i Hrvata te ocjenu narodnjačke politike u cjelini na tom zacijelo najosjetljivijem tlu, iako će se o ponekom mišljenju ili sudu autorovu moći još uvijek diskutirati.⁶

Rezultati do kojih je *Gavrilović* došao u prikazivanju hrvatskog sela i napose njegova negativnog odnosa prema ratu dobili su punu potvrdu i dopunu u raspravi J. *Adamčeka* o »narodnim stražama« u užoj Hrvatskoj, koja je također izrađena na dosada neupotrebljenom arhivskom materijalu.⁷ Međutim, ova rasprava ima mnogo šire značenje jer obuhvaća pojavu »na-

¹ K. *Nemeth*, Nekoliko neobjavljenih pisama iz korespondencije Kulmer-Jelačić (19. III — 5. V 1849), AVj I, 1958, 333—365.

² Lj. *Lončar*, Iz korespondencije Ivana Filipovića, Starine JAZU 45, 1955, 389—469 (pisma iz 1848/9. na str. 408—425).

³ St. *Dvoržak*, Događaji g. 1848. u dnevniku Dragojle Jarnevićeve, HZ IX, 1956, 147—150 (od 18. III 1848 — 26. IV 1849). — Usp. i *Dvoržakov* izbor iz cijelog, inače vrlo opsežnog, dnevnika koji je on 1958. izdao pod naslovom: D. *Jarnević*, Život jedne žene.

⁴ Sl. *Gavrilović*, Mojsije Georgijević o srpsko-hrvatskom jedinstvu i oktroisanom ustavu (1848—49), Godišnjak FF u N. Sadu II, 1957, 51—58. K. *Georgijević* je još 1955. objavio pisma M. Georgijevića Vuku od 1844—54 (Iz neobjavljene Vukove prepiske, Zbornik FF u Beogradu III, 1955). — O M. Georgijeviću usp. i J. Šidaka, Jedan prilog biografiji Mojsija Georgijevića, HZ VIII, 1955, 161—164, i Novi podaci o Mojsiju Georgijeviću, na i. mj. IX, 1956, 261—262.

⁵ Sl. *Gavrilović*, Agrarni nemiri u Križevačkoj i Varaždinskoj županiji 1848—1850, HZ XIII, 1960, 47—110; Agrarno-socijalna zbivanja u Požeškoj županiji 1848—1849, Godišnjak FF u N. Sadu V, 1960, 35—46; Virovitička županija u revoluciji 1848—49, HZ XIV, 1961, 1—73.

⁶ Usp. i prilog L. *Celapa*, Politička pripadnost Srijema u god. 1848—49, Zbornik Zagrebačke klasične gimnazije 1607—1957, 621—632.

⁷ J. *Adamček*, Narodne straže 1848—1849, Zbornik FF u Zagrebu, Odsjek za povijest 5, 1963, 27—108 (usp. i ocjenu Sl. *Gavrilovića* u JIČ-u III, 1964, br. 4, 121—124).

rodnih straža« u cijelom razdoblju njihova trajanja (do jeseni 1849) i u svim slojevima društva, pa na taj način postaje dragocjen prilog analizi klasnih odnosa i sukoba na prelomu dvaju društvenih sistema, kakav dosada u hrvatskoj historiografiji nije postojao.

Kako se tada seljačko pitanje odrazilo u politici narodnjaka (iliraca) i napose njihove tzv. ljevice oko »Slavenskog juga«, osvijetlio je u svojoj raspravi J. Šidak.⁸ Pošto je prikazao odnos plemstva (od 1790) i iliraca (do 1848) prema tzv. urbarijalnom pitanju i oslobođenju kmetova, on je dao sažetu analizu seljačkih zahtijevanja iz maja i juna 1848, dosada neobjavljenih, i dokazao da narodna stranka u cjelini, pa i tzv. ljevica, nije u rješavanju seljačkog pitanja za revolucije išla dalje od zaključaka hrvatskog sabora.

Isti je pisac, u više priloga, razmotrio i dosta zamršenu državnu pravnu problematiku koja se, poslije prekida odnosa s peštanskom vladom, postavila pred narodnu stranku i došao pri tom do zaključka da je i ona, uključivši njenu »ljevicu«, slijedila politiku češkog austroslavizma, tj. koncepciju ustavne monarhije, preuređene u federaciju na jezično-nacionalnoj podlozi, u kojoj bi ujedinjena Hrvatska, zajedno s Vojvodinom srpskom i Slovenijom, tvorila jednu od federalnih jedinica.⁹ U skladu s ovim zaključkom, J. Šidak je dokazao i to da neke detronizacije Habsburgovaca u hrvatskom saboru nije uopće bilo¹⁰ i da je i tzv. ljevica bila odlučno protivna listopadskoj revoluciji u Beču,¹¹ smatrajući je opasnom po slavenstvo, i da se zalagala za ulazak u austrijski parlament još u početku 1849.

Austroslavizam kao politiku koju je zastupao iz uvjerenja i ban Jelačić uočio je i F. Hauptmann, koji je uz to dokazao da je antagonizam između bana i vrhovnoga komandanta kneza A. Windischgrätza bio, osim vojničkog, uvjetovan i ovim političkim momentom.¹²

O ulozi koju su pojedine istaknute ličnosti među narodnjacima odigrale u pokretu 1848 — osim već spomenutog Mojsija Georgijevića¹³ — nema još monografijskih radova koji su za cjelovit prikaz Četrdesetosme u Hrvatskoj neophodno potrebni. Samo je O. Šojat sabrala mnogo korisnih podataka o Lj. Vukotinoviću koji je 1848. bio jedan od politički najagilnijih narodnjaka.¹⁴

⁸ J. Šidak, Seljačko pitanje u hrvatskoj politici 1848, JIČ II, 1963, br. 2, 3—30.

⁹ J. Šidak, Poslanstvo hrvatskog sabora austrijskom parlamentu 1848, Radovi FF u Zagrebu, Odsjek za povijest 3, 1960, 5—37; Austroslavizam i Slavenski kongres u Pragu 1848, HP VI, 1960, 204—218.

¹⁰ J. Šidak, O tobožnjoj detronizaciji Habsburgovaca u Hrvatskom saboru 1848, HZ XVI, 1963, 1—34.

¹¹ J. Šidak, Listopadska revolucija u Beču 1848, HP V, 1958, 325—329.

¹² F. Hauptmann, Banus Jellačić und Feldmarschall Fürst Windisch-Grätz, Südost-Forschungen XV, 1956, 372—402 (usp. i ocjenu J. Šidaka u HZ IX, 1956, 178—179); Das Programm des Banus Jellačić zum Umbau Oesterreichs im Jahre 1848. Bericht über den vierten österr. Historikertag in Klagenfurt..., 1957. — O banu Jelačiću usp. i članak J. Šidaka u EJ IV, 1959, 478—480.

¹³ V. bilj. 4.

¹⁴ O. Šojat, Ljudevit Vukotinović i Četrdesetosma, HZ IX, 1956, 31—59.

O tadašnjim događajima u drugim hrvatskim zemljama nije u posljednjem desetljeću objavljen ni jedan oveći prilog, osim jednog poglavlja G. Novaka o odnosu mletačke revolucije prema Dalmaciji.¹⁵

VI Od 1849. do 1873.

Ovom je razdoblju, poglavito njegovu drugom dijelu — poslije pada Bachova apsolutizma, hrvatska historiografija obratila posljednjih godina osobitu pažnju, velikim dijelom zbog proslave 100-godišnjice narodnog preporoda u Dalmaciji (1862).

U vezi je s tom proslavom i izdanje građe za povijest narodnog preporoda u Dalmaciji, koja, dakako, ima mnogo šire značenje jer se preporodni pokret odvija u širokom okviru hrvatske i jugoslavenske politike. To, prije svega, vrijedi za izdanje 445 pisama upućenih Mihovilu Pavlinoviću i za izdanja nekih Pavlinovićevih pisama.¹ I ostala izdanja građe sastoje se od korespondencije istaknutih predstavnika preporodnog pokreta: Nika Pucića, Mihe Klaića i braće Ivićevića.² Posebno mjesto u toj vrsti izdanja pripada korespondenciji Valtazara Bogišića i Franje Račkoga, koju je izdavač V. Novak snabdio opsežnom uvodnom studijom.³

Iz početnog razdoblja apsolutizma potječu neki izvještaji koji se tiču Rijeke⁴ i mala zbirka pisama koja osvjetljavaju prilike u Dalmaciji 1849.⁵ Izdana je i dosada neobjavljena, ali češće iskorištavana građa o buni E. Kvaternika (1871) iz pera njegova vrhovnog vojnog zapovjednika R. Čuića, koji je prebjegao u Srbiju.⁶

¹⁵ Radi se o 1. poglavlju rasprave: Maninova vlada, Nacionalni komitet i garibaldinci u odnosu na Dalmaciju, Zbornik HI JAZU 3, 1960, 23—58 (o događajima 1848. govori se na str. 23—39 i u Dodatku, u kojemu je autor priložio neka nepoznata pisma N. Tommasea, 51—58).

¹ I. Palavršić, — B. Zelić, Korespondencija Mihovila Pavlinovića, Split 1962, 582. (Usp. o nedostacima ovog izdanja ocjenu Marina Pavlinovića u HZ XVII, 1964, 442—447. O nekim važnim problemima koje ova građa osvjetljava v. i I. Jelić, Korespondencija Mihovila Pavlinovića, na i. mj., XVII, 1964, 319—326.) — S. M. Traljić, Pisma Mihovila Pavlinovića F. Račkom i J. J. Strossmayeru šezdesetih godina XIX stoljeća, Radovi Instituta JAZU u Zadru X, 1963, 397—416. — H. Morović, Nekoliko pisama M. Pavlinovića, Mogućnosti X, 1963, 190—200.

² N. Beritić, Iz korespondencije Nika Velikog Pucića. (Prilozi građi za historiju narodnog preporoda u Dalmaciji.) AVj III, 1960, 89—117 [usp. o toj korespondenciji članak istog autora, Niko Veliki Pucić. (Prema očuvanoj prepisci.) »Dubrovnik« I, 1955, 7—16]; Iz korespondencije Mihe Klaića, AVj III, 119—155. — I. Grgić, Klaićeva pisma Rafi Arneriju, ZR 1961, 295—316. — Cv. Fisković, Dopisivanje Stipana i Mate Ivićevića, Mogućnosti IX, 1962, 1179—1204.

³ V. Novak, Valtazar Bogišić i Franjo Rački, SAN, Beograd 1960 (3—111: Bogišić i Rački kroz prepisku). — Usp. i zbirku »Jagićevih pisama Bogišiću«, koju je priredio N. Ivanišin u AVj IV—V, 1962, 9—97 (iz ovog razdoblja potječe 65 pisama od sveukupna 104).

⁴ D. Klen, Tri izvještaja o Rijeci iz 1851. i 1852. godine, JZ I, 1956, 231—242. — M. Čutić, Izvještaj Banskog stola u Zagrebu od 26. aprila 1852, na i. mj. II, 1957, 465—516.

⁵ V. Foretić, Šest pisama Andrije Alibrantija pisanih iz Zadra g. 1849. Petru Franasoviću u Korčuli, Radovi Instituta JAZU u Zadru 1959, 261—277.

⁶ V. Vojvodić, Izveštaji Rada Čuića o Rakovičkoj buni (1871), HZ XIV, 1961, 217—223.

Među izdanja dokumentarne građe mogu se ubrojiti neki prilozi koji nemaju obilježje znanstvene rasprave, jer im težište leži na obilato reproduciranim izvornim tekstovima. Na taj je način I. Erceg prikazao korespondenciju F. Račkoga,⁷ V. Krestić iznio građu o bijegu M. Mankanca 1862. u Beograd,⁸ a D. Kermauner objavio dragocjene podatke za ocjenu Mankančeve ličnosti.⁹

Takvo obilježje imaju i neki veći radovi u kojima su sakupljeni, ali nedovoljno prorađeni, različiti korisni podaci za povijest agrara u doba kada su uklanjani ostaci feudalnih vremena i polagani temelji za novu, kapitalističku privredu.¹⁰

Dragocjenu pomoć pružaju istraživaču opisi ostavština istaknutih političkih i kulturnih radnika. Tako je V. Koščak dao opširan prikaz ostavštine J. J. Strossmayera¹¹ a N. Čolak opisao ostavštinu historičara i arheologa Š. Ljubića.¹² Malen broj bibliografija, na kojima hrvatska historiografija još uvijek oskudijeva, povećan je za ovo i iduće razdoblje (do 1914) s dvije: o jezičnom pitanju u Dalmaciji¹³ i o djelima Mihovila Pavlinovića kao i literaturi koja se na njega odnosi.¹⁴ Historiografski pregledi, u kojima se goli bibliografski podaci osvježuju različitim razmatranjima o pojedinim prilozima a ponekad i njihovim kritičkim analizama, pa i dubljim ulaženjem u samu

⁷ I. Erceg, Djelatnost Franje Račkoga odražena u njegovoj korespondenciji, Zbornik HI JAZU II, 1959, 263—288.

⁸ V. Krestić, Zagrebačke demonstracije i bekstvo Milana Mankanca u Beograd 1862, HZ XV, 1962, 231—242.

⁹ D. Kermauner, Dva pisma Milana Mankanca Josipu Jurčiću. (Prilog historiji hrvatsko-slovenskih odnosa.) HZ XVI, 1963, 147—158. — Pisma nisu datirana, ali je izdavač sa sigurnošću utvrdio da potječu iz 1871. i 1875.

¹⁰ B. Stojsavljević, Gornjaci. Prilog proučavanju gornočinjenih agrarnih odnosa. Građa za gospodarsku povijest Hrvatske 9, 1959, XX + 191; Šuma i paša — u borbi sela u Hrvatskoj i Slavoniji poslije 1848, na i. mj. 11, 1961, XXXI + 313. (Usp. o tim radovima ocjenu I. Karamana u HZ XIV, 1961, 276—281.) Predgovore ovim knjigama napisao je M. Marković.

T. Timet, Prilozi ekonomskoj povijesti Hrvatske 19. i 20. stoljeća. I Razvitak štedionica u jugoslavenskim zemljama bivše Austrijske carevine. 1. Do osnutka Prve hrvatske štedionice (1819—1846). 2. Od 1847. do dualizma (1867). Putovi revolucije I, 1963, 243—334.

— Od ovih radova znatno odudara »Kronika župe Bistre i agrarnoekonomska struktura Bistranske Poljanice«, Građa za gospodarsku povijest Hrvatske 14, 1962, XVIII+177, od N. Nikolića. Tekst župske kronike potječe iz g. 1850—82. i obuhvaća str. 37—115, a autorov se tekst odnosi na razdoblje od 1848—1941.

¹¹ V. Koščak, Strossmayerova ostavština u Arhivu JAZU, HZ XI—XII, 1958—59, 351—375; Strossmayerova ostavština — ostali fondovi, na i. mj. XIII, 1960, 263—275; Strossmayerova ostavština u JAZU, na i. mj. XIV, 329—353.

¹² N. Čolak, Inventar rukopisne ostavštine Šime Ljubića, AVJ IV—V, 1961—62, 225—262 (korespondencija obuhvaća str. 238—256, a samo sačuvanih spisa iz mletačkog arhiva ima 137 svezaka, u kutijama 3—7). — Neka važna pisma I. Kukuljevića Š. Ljubiću, u vezi s pripremama za izdanje Ljubićeve »Ogledala književne povjesti jugoslavjanske« (I—II, 1864—69), objavljena su u radu V. Valčića i M. Škrbića, Geneza Ljubićeve »Ogledala...« u svjetlu razvitka nacionalnoga pokreta u Dalmaciji, Radovi FF u Zadru, Razdio hist., arh. i hist. umjetnosti 1, 1960/1 (1963), 170—197. — Usp. i I. Brlić, Deset pisama akad. Šime Ljubića A. T. Brliću, Starine JAZU 45, 1955, 311—331.

¹³ Vj. Maštrović, Prilog bibliografiji o jezičnom pitanju u Dalmaciji (1867—1913), Radovi Instituta JAZU u Zadru VIII, 1961, 457—477.

¹⁴ J. Ravlić, Bibliografija Mihovila Pavlinovića, na i. mj. VIII, 427—456.

problematiku, općenito su u hrvatskoj historiografiji rijetki. Utoliko više treba istaći slične pokušaje, koji povrh toga obuhvaćaju oduža razdoblja, kao što je to historiografsko-kritički prikaz M. Valentića o Granici u XIX st.¹⁵ ili pregled novijih priloga ekonomskoj historiji Hrvatske od M. Despot.¹⁶

Rasprave o ekonomskom razvoju u ovom razdoblju kao i pojavama koje su s njime najuže povezane, u društvenom i političkom pogledu, znatno po svom broju zaostaju za priložima iz uže političke povijesti, koja uopće udara pečat svemu radu na novijoj hrvatskoj historiji. M. Despot je skrenula pažnju na privredni tjednik »Sidro« (1864—68),¹⁷ R. F. Barbačić je izložio razvoj brodarstva u Rijeci,¹⁸ a V. Krestić je, na temelju arhivske građe, dao zaokruženi prikaz nemira na hrvatskom i slavonskom selu,¹⁹ nastojeći da im uz to odredi značenje u stranačkim borbama, osobito s obzirom na vladinu samostalnu stranku, o politici koje će se mišljenja zacijelo još dugo sukobljavati.

Problem utjecaja velikoga zemljišnog posjeda na politiku naših građanskih stranaka uopće i na njihov odnos prema državnopravnim pitanjima napose, razmatra, na osnovu isključivo objavljene službene građe (zakonskih akata, saborskih zapisnika i sl.), Lj. Kuntić.²⁰ Iako je ovaj pokušaj da se, u širokom vremenskom rasponu, uđe dublje u proučavanje ekonomske podloge u hrvatskoj politici, vrijedan osobite pažnje, problem ostaje i dalje otvoren — barem što se tiče njegove punije konkretizacije, za koju nedostaju prethodni monografski radovi.

Lj. Kuntić se u radovima takve vrste ograničila, zasad, na pitanja vezana uz ličnost i djelatnost Eugena Kvaternika. Ona je uspjela da, s pomoću novih podataka, osvijetli naročito početke njegove burne političke djelatnosti i da objasni neka pitanja njegova duševnog života, bez rješenja kojih se ova djelatnost ne može razumjeti.²¹ Osim toga je jednim člankom pridonijela

¹⁵ M. Valentić, O nekim problemima Vojne Krajine u XIX stoljeću, HZ XVII, 1964. 359—383.

¹⁶ M. Despot, Nekoliko podataka o poslijeratnim publikacijama s područja ekonomske historije Hrvatske od godine 1850 do 1918, Putovi revolucije II, 1964, 266—272.

¹⁷ M. Despot, Časopis »Sidro« o zagrebačkoj privredi »prednagodbjenjačkog« razdoblja, Iz starog i novog Zagreba I, 1957, 219—228.

¹⁸ R. F. Barbačić, Brodarstvo Rijeke prije i nakon austro-ugarske nagodbe, Anali HI JAZU u Dubrovniku 1958, 381—396.

¹⁹ V. Krestić, Seljački nemiri u Hrvatskoj i Slavoniji šezdesetih godina XIX vijeka, Zbornik HI JAZU 5, 1963, 387—438. — Od istog autora potječe i prilog o časopisu »Slavjanski jug«, koji je 1867/8. izdavao Đ. Klarić (HZ XIV, 1961, 231—238).

²⁰ Lj. Kuntić, O nekim osnovama za politiku hrvatskih građanskih stranaka u XIX stoljeću, Radovi FF u Zagrebu, Odsjek za povijest 2, 1959, 39—86.

²¹ Lj. Kuntić, Slovenija u političkom programu Stranke prava do 1871. godine, JZ III, 1958, 113—134 (usp. i ocjenu D. Kermaunera u knjizi I. Prijatelja, Slovenska kulturnopolitična in slovstvena zgodovina 1848—1895, IV, Ljubljana 1961, 600—616); E. Kvaternik prema nekim pitanjima hrvatske politike, Radovi FF u Zagrebu, Historijska grupa 1, 1959, 65—90. — Usp. o Kvaterniku i članak Lj. Kuntić u EJ V, 1962, 462—464. — O pokušaju V. Cevića da se Kvaternik dovede u vezu s Prvom internacionalom v. J. Šidak, Eugen Kvaternik i Prva Internacionala, HZ XVII, 1964, 504—506.

boljem poznavanju opozicione politike narodne stranke uoči sklapanja Nagodbe, iako se u stvari radi samo o jednoj epizodi.²²

Završni čin Kvaternikove političke djelatnosti i života — njegov tragični pokušaj ustanka protiv Monarhije u oktobru 1871 — ocjenjuje u sklopu tadašnje austrijske politike u cjelini J. Šidak.²³ Protivno dosadašnjem uvjerenju, ustaljenom u hrvatskoj historiografiji, on je dokazao da Hohenwartova vlada, koja je nagodbom sa Česima utirala put federalizaciji Austrije, nije pala zbog Rakovice nego zbog odlučnog otpora njemačke javnosti protiv spomenute nagodbe.

Politici narodne stranke do njezina sloma u reviziji Nagodbe 1873. posvećeni su prilozi V. Cilige, koja je objasnila ulogu jednog od njezinih vođa, I. Vončine, u politici stranke i napose u obaranju bana L. Raucha (1871) i prikazala u novom svjetlu odnos stranke prema južnoslavenskom pitanju, od njezina sporazuma sa srpskom vladom o zajedničkoj politici 1866, preko napuštanja te politike od strane spomenute vlade 1867, do strankine inicijative za sastanak južnoslavenskih političara u Ljubljani 1870.²⁴

Počeci narodne stranke u Dalmaciji, napose njezina borba protiv autonomaša do pobjede u izborima za zemaljski sabor 1870, prikazani su — zahvaljujući proslavi stogodišnjice — u velikom broju priloga nejednake vrijednosti i opsega. Uza sve to je ova izuzetno plodna literatura uspjela da poznavanju tadašnjih prilika u Dalmaciji pridonese mnogo novoga i da u koječemu osvjetli naročito djelatnost istaknutih ličnosti u preporodnom pokretu. Budući da je ova literatura u cjelini, kao i prilozi koji su joj kroz decenije prethodili, dobro prikazana i ocijenjena od N. Čolaka i I. Jelića,²⁵ preostaje da se na ovom mjestu navedu neki važniji radovi kao i oni koji su pridošli poslije posljednjeg od spomenutih prikaza.

²² Lj. Kuntić, Prilog politici hrvatske opozicije 1865—68, HZ X, 1957, 45—69.

²³ J. Šidak, Značenje rakovičke bune u austrijskoj politici g. 1871, HP VII, 1961, 26—43.

²⁴ V. Ciliga, O nekim pitanjima u vezi s političkom djelatnošću Ivana Vončine 1868—73, HZ XVI, 1963, 235—247; Narodna stranka i južnoslavensko pitanje (1866—70), na i. mj. XVII, 1964, 85—114. — Ljubljanski sastanak je danas jedna od tema o kojoj se od 1958. mnogo diskutira. Poticaj za diskusiju dao je K. Milutinović prilogom o »Problematici ljubljanskog jugoslovenskog programa 1870 kod Srba i Hrvata«, ZČ X-XI, 1956—57 (izašao 1958), 154—181. Osnovnu tezu ovog priloga, koja počiva na pogrešnom objašnjenju ljubljanske rezolucije od strane N. Radojčića, oborio je D. Kermauner, Hegemonistična prekonstrukcija jugoslovenskega kongresa v Ljubljani leta 1870, na i. mj. XVI, 1962, 81—144. Isti autor objavio je pod naslovom: »Še nekaj gradiva o jugoslovenskem kongresu leta 1870«, ZČ XVII, 1963, 155—170, građu koja je uglavnom hrvatskog porijekla i koja objašnjava politiku narodne stranke i njenog vođe M. Mrazovića u času pobjede Pruske nad Francuskom kada je opet jednom izbilo u prvi red pitanje o daljnjem opstanku Monarhije. — U »Prilogu ocjeni Rujanskog manifesta narodne stranke od 20. IX 1871«, HZ XIV, 1961, 225—230, V. Ciliga je uklonila iz historiografije pogrešno tumačenje tog manifesta koje se osnivalo na pisanju strankina organa »Obzor«.

²⁵ N. Čolak, Narodni preporod u Dalmaciji u svjetlu historiografije, Radovi Instituta JAZU u Zadru, 8, 1961, 345—413.

I. Jelić, Novi prilozi o narodnom preporodu u Dalmaciji, HZ XVI, 1963, 291—301.

G. Novak je u većem broju radova dao gotovo cjelovit prikaz političkog razvoja u Dalmaciji od 1860—82. kada je nacionalna borba za hrvatstvo zemlje završena napokon osvajanjem splitske općine.²⁶ K. Milutinović obradio je više različitih pitanja, važnih za ocjenu preporodnog pokreta, osobito s obzirom na južnoslavensku ideju i na udio Strossmayera u njegovu razmahu.²⁷ Odnosu N. Tommasea prema problematici narodnog pokreta obratili su pažnju K. Milutinović i M. Zorić.²⁸ U posebnim priložima ocijenjene su zasluge pojedinih ličnosti za preporodni pokret.²⁹ Izuzetno značenje Zadra u preporodnom pokretu s pravom je našlo mjesto u posebnoj studiji,³⁰ a kontroverze u ocjeni najjače ličnosti u tom pokretu, Mihovila Pavlinovića, došle su jasno do izražaja u članku B. Zelić.³¹ Odvojeno mjesto, po problematici o kojoj raspravljaju, zauzimaju u toj literaturi radovi M. Gross i F. Hauptmanna. U

²⁶ G. Novak, God. 1860. u polemičkim spisima. Jedno poglavlje iz povijesti Dalmacije za sjedinjenje s Hrvatskom. Radovi Instituta JAZU u Zadru VIII, 1961, 1—42 (obuhvaća i spise iz g. 1861); Prvi dalmatinski sabor i događaji s njim u vezi, na i. mj. III, 1957, 5—17; Političke prilike u Dalmaciji 1862—1865, na i. mj. IV-V, 1959, 5—33; Političke prilike u Dalmaciji 1866—76, na i. mj. VI-VII, 1960, 35—64; Podvojene narodne snage u Dalmaciji, na i. mj. X, 1963, 13—28; Kako je došlo do pobjede Hrvata u Splitu 1882, na i. mj. IX, 1962, 7—54; Borba za narodni jezik u školama, sudovanju i uređivanju u Dalmaciji (Prilog Narodnom preporodu u Dalmaciji), Anali HI JAZU u Dubrovniku VIII—IX, 1960—61, 11—30. »O nekim nepoznatim i nedovoljno osvjetljenim činjenicama u borbi za splitsku općinu 1865. i 1880/82. god.« pisao je i D. Foretić u »Mogućnostima« XI, 1964, br. 11 i 12. Isti autor objavio je u »Dubrovniku« VII, 1964, br. 4, 14—29, autoreferat svoga opširnijeg rada o »Borbi za ponarodnjavanje općina u Dalmaciji« (u štampi).

²⁷ K. Milutinović, Narodni preporod u Dalmaciji i Istri i južnoslavenska misao 1860—70, ZR X, 1961, 1—21; Strossmayer i narodni preporod u Dalmaciji, ZR XI, 1962, 257—277 (dijelom na osnovu nove arhivske građe); Strossmayer u borbi za sjedinjenje Dalmacije s Hrvatskom, Radovi FF u Zadru II, Razdio hist.,... 1960—61, 147—169.

²⁸ K. Milutinović, Tommaseo i jadransko pitanje, JZ IV, 1960, 109—154. — M. Zorić, Nikola Tommaseo i narodni preporod u Dalmaciji, ZR X, 1961, 423—435. — Najvažnije tekstove iz polemike Tommaseo-Nodilo preveo je VI. Rismondo u »Mogućnostima« VIII, 1961, br. 5—7 (post. ot. J. Grabovac — VI. Rismondo, Ličnost Natka Nodila u dalmatinskom preporodu, Split 1961).

²⁹ V. Novak, Natko dodilo — političar i ideolog, ZR X, 1961, 241—277. — I. Grgić, Lovro Monti, ZR X, 1961, 317—329, i Mogućnosti IX, 1962, 178—214. — K. Milutinović, Medo Pucić i narodni preporod u Dubrovniku, »Dubrovnik« 1962, br. 3—4. — D. Kečkemet, Vid Murgurgo i narodni preporod u Splitu, Izdanja Muzeja grada Splita 14, 1963, 84.

³⁰ T. Ganza-Aras, Zadar u narodnom preporodu, ZR XIII, 1964, 529—549. (O Zadru usp. i prilog J. Grabovca, Zadar u vrijeme druge austrijske vlasti, Zbornik »Zadar«, Zagreb 1964, 207—248.) — Dosta novih podataka donosi K. Kosor, Sinjski franjevci u borbi za narodni preporod u Sinju i Cetini od 1860. do 1870. godine, Sinjska spomenica, 1965, 189—240.

³¹ B. Zelić, Prilog diskusiji o Mihovilu Pavlinoviću. HZ XVI 1963, 225—234. — Usp. od istog autora: Poteškoće oko financiranja »Narodnog lista« (1862—1873), Izdanja HA u Splitu 5, 1965, 205—221.

³² M. Gross, O nekim aspektima razvoja nacionalne ideje za vrijeme narodnog preporoda u Dalmaciji, HP IX, 1963, 11—18.

prvom je radu poduzet pokušaj da se problem nacionalne ideje u narodnom pokretu obuhvati u cjelini i zatim u skladu s njime provede periodizacija pokreta, povezujući je s ekonomskim razvojem.³² U drugom je raspravljeno pitanje koje, doduše, nije imalo nikakve neposredne veze s preporodnim pokretom, ali je u doba njegova punog zamaha uoči 1870. upravo na tlu Dalmacije postavilo austrijsku politiku pred osobite teškoće.³³

O pitanju Vojne Krajine, koje je u 60-tim godinama postajalo sve akutnije, nema još rasprava koje bi mu obratile dostojnu pažnju, osim dviju u kojima se M. Valentić i V. Bogdanov ograničavaju na sudbinu toga pitanja u radu hrvatskog sabora 1861.³⁴

U ovo razdoblje padaju i počeci radničkog pokreta, o kojima je M. Gross dala prvu raspravu u hrvatskoj historiografiji izrađenu prema metodama povijesne nauke,³⁵ i koje je kasnije, u širem vremenskom okviru, izložio i J. Cazi.³⁶

Najzad, u posljednjem desetljeću doživjele su monografsku obradu tri istaknute ličnosti koje su odigrale važnu ulogu u hrvatskom političkom i kulturnom životu ovog razdoblja, iako su dvije od njih odlučno utjecale i na daljnji njegov razvoj. To su Ivan Mažuranić, Franjo Rački i Imbro Ignjatijević Tkalac. M. Živančević je u svojoj raspravi o Mažuraniću³⁷ gotovo polovicu teksta posvetio njegovu životu i pri tom iznio dosta novih podataka i o njegovu političkom radu, iako, kao književni historičar, nije mogao svladati vrlo tešku i složenu problematiku koju taj rad odražava. V. Novak je svojom knjigom³⁸ još jednom, poslije većeg broja svojih radova posvećenih Račkom, obuhvatio u cjelini njegov život i rad. Međutim, politička djelatnost Račkoga u 60-tim godinama, neobično živa i duboko utkana u tadašnji naš politički razvoj, svakako zahtijeva posebnu obradu. — O Tkalcu su, štaviše, izašla u kratko vrijeme dva rada, od kojih je jednom težište na prikazu njegovih ekonomsko-političkih pogleda,³⁹ a drugi se ograničava na iznošenje

³³ F. Hauptmann, General Rodić i politika austrijske vlade u krivošijskom ustanku 1869./70. godine, Godišnjak DI BiH XIII, 1962, 53—93. — Usp. i K. Milutinović, Bokeljski ustanak i Wagnerova afera, Ist. zapisi XIV/1-2, 1958, 17—64.

³⁴ M. Valentić, Pitanje Vojne Krajine na Hrvatskom saboru godine 1861, HP VIII, 1962, 51—60. — V. Bogdanov, Uloga Vojne Krajine i njenih zastupnika u Hrvatskome saboru 1861, Zbornik HI JAZU III, 1960 (izašao 1962), 59—214.

³⁵ M. Gross, Počeci radničkog pokreta u Zagrebu, HZ VIII, 1955, 1—39 (obuhvaća razdoblje 1869—75).

³⁶ J. Cazi, Prva radnička društva u Hrvatskoj. Samostalni ekonomski i politički istupi (1860—1880). Zagreb s. a.

³⁷ M. Živančević, Ivan Mažuranić, Rad JAZU 333, 1963, 31—236 (kao knjiga u izdanju Matice srpske, N. Sad, 1963, 287). — O I. Mažuraniću usp. i članak J. Šidaka u EJ VI, 57—58 i njegovu raspravu »Ivan Mažuranić kao političar«, Kolo, n. s. III, 1965, 349—383.

³⁸ V. Novak, Franjo Rački (1828—1894), Nolitova Biblioteka portreta 15, 1958, 369.

³⁹ D. Sabolović, I. I. Tkalac. Njegovi ekonomsko-politički pogledi i rad 1848—1861. godine. Zagreb 1957, 196.

različitim podataka, ne ulazeći u analizu Tkalčevih političkih pogleda koja je neophodan preduvjet za donošenje ma kakva suda o njegovoj ličnosti.⁴⁰

VIII Od 1873. do 1914.

Ovo je razdoblje, za razliku od prethodnih, tek u posljednje vrijeme postalo predmet znanstvenog proučavanja, znatnim dijelom u vezi s dubljim ulaženjem u povijest radničkog pokreta i nacionalnog problema u doba koje je prethodilo raspadu Habsburške monarhije.

Izvorna građa za ovo razdoblje samo je izuzetno izdavana. Premda je zbirka dokumentarnih tekstova o »Radničkom pokretu u Hrvatskoj potkraj XIX stoljeća« (1890—1902) od M. Gross¹ namijenjena školskoj nastavi, ona, po izboru materijala i podacima koji ga objašnjavaju, može dobro poslužiti i u znanstvenom radu. Na radnički pokret u Dalmaciji u isto doba odnosi se manja zbirka D. Foretića, a na socijalistički pokret u Srijemu od 1894—1908. građa u izdanju A. Radenića.² Politički važnu građu za povijest Dalmacije od 1874—87. objavio je H. Morović,³ a neke turske dokumente o Strossmayeru iz 1868. i 1878. učinio je pristupačnima M. A. Mujić.⁴ Pregled obilate i za poznavanje povijesti Istre potkraj XIX st. i na početku XX st. neophodne izvorne građe iz ostavštine Vjekoslava Spinčića izradio je I. Beuc.⁵

Obilježje izvorne građe, iako samo u obliku sažetih i kronološki povezanih rezimea, ima opširniji prikaz A. Lebla o hrvatskom pitanju u raspravama ugarskog sabora u doba završne krize dualističkog sistema.⁶ Zbog načina prikazivanja, koje se uglavnom sastoji od dokumentarnih tekstova, takvo obilježje imaju i dvije knjige J. Cazi-ja o radničkom pokretu u Hrvatskoj na kraju XIX stoljeća.^{6a} Građu svoje vrste — »uspomene«, prema autorovu nazivu, iznesene u obliku monografije — sadržava prilog J. Beroša o prilikama u Dalmaciji od 1911—14.⁷

⁴⁰ St. Dvoržak, I. I. Tkalac. Život i djela. Starine JAZU 52, 1962, 333—419.

¹ M. Gross, Radnički pokret u Hrvatskoj potkraj XIX stoljeća. Izabrani izvori. (Na izvorima historije 1.) Zagreb 1957, 186.

² D. Foretić, Dokumenti iz Državnog arhiva u Zadru o radničkom pokretu u Dalmaciji (1897—1898) AVj I, 1958, 291—331; A. Radenić, Dokumenti o socijalističkom pokretu u Sremu 1894—1908, N. Sad 1955, 409.

³ H. Morović, Pisma Miha Klaića uredniku »Narodnog lista« Jurju Biankiniju Radovi Instituta JAZU u Zadru VI—VII, 1960, 273—306.

⁴ M. A. Mujić, Tri turska izvještaja o djelovanju J. J. Strossmajera, Prilozi za orientalnu filologiju VI—VII, 1956—57, 259—274.

⁵ I. Beuc, Rukopisna ostavština Vjekoslava Spinčića, AVj III, 1960, 233—277.

⁶ A. Lebl, Hrvatsko pitanje kroz prizmu ugarskog parlamenta 1892—1918, HZ XVII, 1964, 259—301.

^{6a} J. Cazi, Počeci modernog radničkog pokreta u Hrvatskoj (1880—1885), I—II, Zagreb 1958; Radnički pokret Hrvatske (1860—1895), Beograd 1962.

⁷ J. Beroš, Dalmacija pod terorom posljednje austrijske Attensove administracije, ZR XIII, 1964, 376—383 i 562—577.

Jednako su rijetki i prilozi o ekonomskom razvitku u ovom razdoblju, koji potječu od A. Lj. Lisca, R. F. Barbalića, M. Despot i R. Lovrenčića.⁸ Prvi od tih radova, u stvari, je i prva na arhivskoj građi izrađena monografija o jednom velikom industrijskom poduzeću (Zagrebačka tvornica papira) u hrvatskoj historiografiji, s obiljem različitih podataka,⁹ a posljednji rasprava koja, osim samih činjenica o privredi u Rijeci i na Hrvatskom primorju u početku XX st., daje vrijedan prinos upoznavanju Supilovih ekonomskih i socijalnih shvaćanja. Cjelovit prikaz dalmatinskog parobrodarstva od 1878—1918. dao je O. Fijo.^{9a} Knjiga Vl. Stipetića o razvitku poljoprivrede u Hrvatskoj^{9b} ne odnosi se isključivo na ovo razdoblje, ali za doba od 1885. dalje donosi mnogo korisnih podataka skupljenih u tabele, grafikone i karte po 5-godišnjim razmacima o različitim granama poljoprivredne proizvodnje.

Za cjelokupni privredni razvoj hrvatskih zemalja osnovni problem željezničke veze s morem u ovom razdoblju, koji je uz to imao i izrazito političko značenje, obradio je u posebnoj knjizi Zv. Jelinović.¹⁰

O hrvatskom seljaštvu i uopće o prilikama na selu u Hrvatskoj nije se u posljednjem desetljeću pojavio ni jedan rad. iako je u ovom razdoblju nastala seljačka stranka (1905) koja je kasnijem razvoju hrvatskog naroda u staroj Jugoslaviji utisnula vrlo jak pečat. Djelo A. Radenića o seljaštvu u Srijemu¹¹ odnosi se na problematiku koja samo djelomično dolazi u obzir za objašnjenje ove značajne pojave. Međutim, njegovo se značenje ne ograničava samo na Srijem, jer autor obrađuje u njemu mnoge probleme zajedničke cijeloj Hrvatskoj i Slavoniji. To naročito vrijedi za odnos političkih stranaka, prvenstveno socijalne demokracije, prema selu i za agrarno zakonodavstvo hrvatskog sabora.

Brojni su, naprotiv, prilozi o radničkom pokretu, u kojem je M. Gross, nadovezujući na svoju raspravu o njegovim počecima u Zagrebu,¹² obradila

⁸ A. Lj. Lisac, Razvoj industrije papira u Zagrebu, 1961, 439. (Usp. ocjenu I. Karamana u HZ XV, 1962, 340—341).

R. F. Barbalić, Regeneracija brodarstva Rijeke s obzirom na propadanje brodova na jedra duge plovidbe, JZ IV, 1959—60, 183—196; Prodiranje hrvatskog industrijskog kapitala u parobrodarstvo duge plovidbe koncem XIX st., JZ I, 1956, 143—155; Osnutak i razvitak krčkog parobrodarstva, JZ II, 1957, 337—356.

M. Despot, Odras privrede u zagrebačkoj stručnoj publicistici druge polovine 19. stoljeća, Iz starog i novog Zagreba III, 1960, 239—253 (o listu »Obrtnik« koji je izdavao M. Krešić 1884—97).

R. Lovrenčić, Ekonomska problematika u Supilovu »Novom listu« 1903—05, Radovi FF u Zagrebu, Odsjek za povijest 3, 1960, 95—122.

⁹ Usp. o sistematski organiziranom radu ove vrste članak R. Bićanića, Razvoj industrije u Zagrebu, Iz starog i novog Zagreba I, 1957, 266—277.

^{9a} O. Fijo, Parobrodarstvo Dalmacije 1878.—1918, Djela Instituta JAZU u Zadru II, 1962, 212.

^{9b} Vl. Stipetić, Kretanje i tendencije u razvitku poljoprivredne proizvodnje na području NR Hrvatske, Građa za gospodarsku povijest Hrvatske 7, 1959, XX+212.

¹⁰ Zv. Jelinović, Borba za jadranske pruge i njeni ekonomski ciljevi, Građa za gospodarsku povijest Hrvatske 6, 1957, V—XXI, 353 (veći dio knjige odnosi se na XX stoljeće).

¹¹ A. Radenić, Položaj i borba seljaštva u Sremu od kraja XIX veka do 1914, PI SAN 305, 1958, 393.

¹² V. bilj. 35 u prethodnom poglavlju

napose pitanje odnosa socijalne demokracije prema nacionalnom pitanju (do 1902) i prema tzv. politici »novoga kursa« 1905. Ona je pokazala da socijalna demokracija nije tada zastupala austromarksističko shvaćanje nacionalnog pitanja kao isključivo kulturnog nego da je njegovo značenje nalazila prije svega na političkom i ekonomskom polju, zbog čega je i sudjelovala u borbi protiv hegemonije mađarskih vladajućih klasa. Ta ju je borba zbližila s građanskom opozicijom i na neko vrijeme učinila njenim saveznikom u politici »novoga kursa« 1905.¹³ Radnički pokret u Dalmaciji, od njegovih početak do 1919, obradio je u više članaka D. Foretić.¹⁴

S obzirom na odlučno značenje pravaštva u hrvatskoj politici i kulturi, osobito u razdoblju od obnove stranke 1878. do njezina izbornog poraza 1887. kada ona postepeno napušta svoje radikalno antiaustrijsko stanovište, rasprave A. Flakera i M. Gross obilježuju — zajedno s radovima Lj. Kuntić¹⁶ — značajnu promjenu u načinu pristupanja ovoj, nadasve osjetljivoj, problematici. Flaker je prvi obratio veću pažnju na zaokret A. Starčevića i pravaša prema Rusiji kada je ona 1878. izvojevala pobjedu nad Turskom,¹⁷ a M. Gross je u, danas, nesumnjivo osnovnoj raspravi o pravaštvu u doba njegova najvećeg uspona izložila dalekosežne posljedice toga zaokreta u odnosu pravaša prema nacionalnom pitanju. Ona je s osobitim razumijevanjem za probleme ove vrste ušla u analizu jednog procesa, punog protuslovlja, u kojem se ekskluzivna ideja hrvatstva nastojala uskladiti s činjenicom o postojanju srpskog imena i naroda.¹⁸ Slijedeći daljnji razvoj pravaštva, do njegova rascijepa 1895, M. Gross je u posebnom radu uspjela da prikaže još jedan njegov podjednako zamršen proces — pretvaranje radikalnog starčevićanstva u oportunističku, proaustrijsku frankovštinu i da pri tom oživi ličnosti J. Franka i F. Folnegovića, koje su u tom procesu odigrale presudnu ulogu.¹⁹

¹³ M. Gross, Socijalna demokracija prema nacionalnom pitanju u Hrvatskoj 1890—1902, HZ IX, 1956, 1—29; Socijalna demokracija u Hrvatskoj i politika »novoga kursa«, Radovi FF u Zagrebu, Odsjek za povijest 2, 1959, 5—38. Usp. i prilog M. Gross, Borba zagrebačkih radnika za sindikate (1890—1895), Iz starog i novog Zagreba I, 1957, 238—265. — O stanovištu crkve prema radničkom pitanju raspravlja V. Cević, Rimokatolička crkva i radničko pitanje u Hrvatskoj 1869—1914, Zagreb 1957. — Jednu zanimljivu epizodu iz početne faze socijalističkog pokreta u Zagrebu osvjetljuje M. Despot, Nekoliko podataka o akciji slagara Huga Gerbersa u Zagrebu godine 1877, Putovi revolucije I, 1963, 391—401. — U toku 1965. objavljeni su još ovi prilozi: M. Gross, Razvoj socijalističke ideje u Hrvatskoj 1890—1907, Putovi revolucije III, 117—129, i V. Oštrić, Osnivanje prve radničke stranke u Hrvatskoj, Putovi revolucije III/5, 1965, 141—164.

¹⁴ D. Foretić, Radnički pokret u Dalmaciji do kongresa Ujedinjenja, ZR VIII, 1959, 171—195; Socijalistički radnički pokret u Dalmaciji posljednjih godina XIX stoljeća, Radovi Instituta JAZU u Zadru VI—VII, 1960, 5—34; Društvene prilike u Dalmaciji pred prvi svjetski rat s osobitim obzirom na radničku klasu, Radovi FF u Zadru, Razdio hist.,... 1, 1960 61, 226—254.

¹⁶ V. bilj. 21 u prethodnom poglavlju.

¹⁷ A. Flaker, Pravaštvo i Rusija, HZ XI—XII, 1958—59, 105—119.

¹⁸ M. Gross, Osnovni problemi pravaške politike 1878—87, HZ XV, 1962, 61—120.

¹⁹ M. Gross, Geneza Frankove stranke, HZ XVII, 1964, 1—83. — Rezultate obiju rasprava o pravaštvu autor je sam rezimirao u prilogu: »Die nationale Idee der Kroatischen Rechtspartei und ihr Zusammenbruch«, Oesterreichische Osthefte VI, Beč 1964, 373—388.

Na isto razdoblje hrvatske politike u Istri, gdje je pravaštvo, zbog tijesne suradnje sa Slovencima, već u samom početku s uspjehom prevladalo nacionalnu uskogrudnost i zatim postalo najizrazitiji nosilac južnoslavenske ideje, odnose se dvije rasprave Vj. *Bratulića*, koje obrađuju upravo taj problem u doba između 1884. i 1900.²⁰ O osnovnom pitanju nacionalne borbe u Istri, za koje nije nađeno rješenje sve do sloma Monarhije, tj. jezičnom, B. *Lukić* je dao dobar cjelovit prikaz.¹² Pokušaj M. *Mirkovića* da, u obliku eseja, obuhvati svu problematiku narodnog preporoda u Istri, nosi na sebi odviše jake tragove jednoga prigodnog spisa.²²

Osim mnogih priloga koji su problematiku narodnog preporoda u Dalmaciji, s razlogom, protegnuli i na ovo razdoblje, barem u njegovoj početnoj fazi,²³ zaslužuje pažnju oveći rad N. *Ivanišina* u časopisu »Slovincu« (1878—84) i dubrovačkom »slovinstvu« kao jednom prolaznom obliku južnoslavenske ideje.²⁴

Poslije radova kojima je M. Gross položila temelj za znanstveno proučavanje narodnog pokreta 1903,²⁵ V. *Bogdanov* je, upotrijebivši obilatu građu Državnog arhiva u Zagrebu koju je velikim dijelom i unio u svoj rad, posvetio tom pokretu opsežnu raspravu. On ga je ocijenio kao »najznačajnije revolucionarno gibanje u Hrvatskoj« poslije 1848, usmjereno na »puno nacionalno-političko i socijalno oslobođenje« i na taj način otvorio diskusiju o pravom karakteru pokreta.²⁶

Politika »novoga kursa«, koja je bila jedna od najvažnijih posljedica narodnog pokreta 1903, prvi je put svestrano osvijetljena u knjizi M. Gross o »Vladavini hrvatsko-srpske koalicije 1906—07« (Beograd 1960, 248), iako težište u tom radu nije položeno na genezu ove politike nego na njezino provođenje u život. Budući da je ta politika najtješnje povezana s djelatnošću F. Supila i postankom Koalicije, ovo je djelo dragocjeni prinos ocjeni Supilove ličnosti i uz to prvi doista znanstveni rad o toj političkoj grupaciji uopće. O Zadarskoj rezoluciji, koja je uz Riječku udarila temelj Koaliciji, dao je opširniju analizu F. *Čulinović*.²⁷

²⁰ Vj. *Bratulić*, Hrvatski zastupnici u Istarskom saboru i Carevinskom vijeću 90-tih godina XIX. stoljeća i suradnja južnoslavenskih naroda, JZ III, 1958, 135-205; O suradnji južnoslavenskih zastupnika Carevinskog vijeća (1894—1900) i o problemu nacionalnosti u Austriji, Anali Jadranskog instituta III, 1961, 5—68.

²¹ B. *Lukić*, Borba za ravnopravnost hrvatskoga jezika u istarskom saboru, JZ II, 1957, 121—148.

²² M. *Mirković*, O sadržaju i smislu narodnog preporoda u Istri (1861—1914), JZ V, 1962, 5—35. — Usp. o dosadašnjoj literaturi u nas D. *Šepić*, Hrvatski narodni preporod u Istri u našoj novijoj historiografiji, HZ XV, 1962, 289—295.

²³ V. bilj. 26—32 u prethodnom poglavlju.

²⁴ N. *Ivanišin*, Časopis »Slovinac« i slovinstvo u Dubrovniku, Rad JAZU 324, 1962, 171—246. — O Narodnoj čitaonici, u kojoj je »Slovinac« nastao, usp. I. *Perić*, Društveno-politička i kulturna djelatnost Narodne štionicice u Dubrovniku (1863—1887), »Dubrovnik« 1964, br. 2, 49—65.

²⁵ M. Gross, Narodni pokret u Hrvatskoj godine 1903, HP I, 1954, 16—22; Socijaldemokratska stranka Hrvatske i Slavonije i narodni pokret 1903, HZ VII, 1954, 33—84.

²⁶ V. *Bogdanov*, Hrvatski narodni pokret 1903/4, Rad JAZU 321 i 323 (kao knjiga 1961, 398). — O odjeku toga pokreta u Splitu usp. J. *Grabovac*, Split u narodnom pokretu protiv Khuena 1903, Mogućnosti 1957, 66—77.

²⁷ F. *Čulinović*, Zadarska rezolucija, zbornik »Zadar«, 1964, 249—269.

Na spomenuto djelo o vladavini Koalicije nadovezuje se daljnji rad M. Gross o Hrvatskoj uoči aneksije Bosne i Hercegovine, u kojem je ona, na osnovu dosada neiskorištene arhivske građe i suvremene publicistike, prikazala politički razvoj u Hrvatskoj od kraja 1907. do početka 1909, dakle u doba kada je već Koalicija bila potisnuta s vlasti u opoziciju i kada se u Hrvatskoj pristupilo pripremama za provođenje aneksije.²⁸ Friedjungov proces, kojemu su ovi događaji i po svojoj uzročnoj povezanosti, neposredno prethodili, učinio je predmetom posebne monografije H. Sirotković. On je nesumnjivo dokazao da falsificirani dokumenti, o kojima je ovisio ishod procesa, nisu bili izrađeni u austrougarskom poslanstvu u Beogradu, ali im pravi izvor nije mogao utvrditi.²⁹ Ličnost F. Supila, koji je i u tom procesu stajao u žarištu političkog zbivanja, ponovo je, u cjelini njegova burnog života, ocrtao J. Horvat,³⁰ uzevši pri tom za podlogu svoju stariju knjigu iz g. 1933, od koje se novi tekst, kako pisac konstatira, »bazično ne razlikuje«, iako je dopunjen novom građom i literaturom.

Prvi cjelovit prikaz omladinskog pokreta u hrvatskim zemljama od 1907. —14. s mnogo novih podataka i bibliografijom dosadašnje literature, dao je V. Zaninović,³¹ iako ova, dosta složena, problematika nije tom raspravom potpuno iscrpljena.³²

Nacionalno pitanje u Istri poslije sporazuma 1908, do kojega je došlo na poticaj i pod pritiskom bečke vlade, obradio je D. Šepić,³³ dokazavši da se normalnim, zakonitim sredstvima rješenje toga pitanja nije više moglo postići. Premda je nacionalni problem u Dalmaciji već davno prerastao uži jezični okvir — barem što se tiče jezika u javnom životu — on je u doba aneksione krize i balkanskih ratova dolazio do izražaja, prije svega, u jačanju jugoslavenske ideje. O tome je dosta podataka iznio u svojim radovima M. Živanović,³⁴ ne ulazeći pri tom dublje u analizu ove problematike.

Nacionalnu problematiku od kraja XIX st. do izbijanja I svjetskog rata u glavnim je crtama izložila M. Gross u jednom svom referatu.³⁵

²⁸ M. Gross, Hrvatska uoči aneksije Bosne i Hercegovine. Istorija XX veka III, 1962, 153—274.

²⁹ H. Sirotković, Pravni i politički aspekti procesa »Reichspost« — Friedjung. Starine JAZU 52, 1962, 49—184. — Usp. i ocjenu T. Gjurgjevića u JIČ-u 1964, br. 3, 113—120, u kojoj se kao najvjerojatnija ističe mogućnost da se radi o akciji ruskog poslanika u Beogradu N. H. Hartwiga.

³⁰ J. Horvat, Frano Supilo, Nolitova Biblioteka Portreti 25, Beograd 1961, 301.

³¹ V. Zaninović, Mlada Hrvatska uoči Prvog svjetskog rata, HZ XI—XII, 1958—59, 65—104.

³² O omladinskom pokretu u Zadru usp. N. Karuc, Jugoslavenska omladina u Zadru, zbornik »Zadar«, 1964, 619—628. — Usp. i Milostislav Bartulica, Jugoslavenski revolucionarni omladinski pokret u Austro-Ugarskoj Monarhiji 1908—1918. (Dokumenti i uspomene.) ZR XIV, 1965, 371—387.

³³ D. Šepić, Politika »narodnog mira« u Istri 1906—1913, Anali JI JAZU III, 1961, 69—123.

³⁴ M. Živanović, O događajima u Dalmaciji za vreme aneksione krize 1908—1909 godine, IČ VII, 1957, 375—391; Dve demonstracije u Splitu i Šibeniku 1912 g., Radovi Instituta JAZU u Zadru III, 1957, 327—352; Dubrovnik u borbi za ujedinjenje 1908—1918, Beograd 1962, 9—110.

³⁵ M. Gross, O nacionalnom pitanju u Hrvatskoj u vrijeme krize dualizma, JIČ III, 1964, br. 2, 3—14.

H I S T O R I J S K I
Z B O R N I K

IZDAJE
POVIJESNO DRUŠTVO HRVATSKE
ZAGREB

Redakcioni odbor:

KONSTANTIN BASTAIĆ

IVAN KAMPUŠ

OLEG MANDIĆ

BERNARD STULLI

JAROSLAV ŠIDAK

Glavni i odgovorni urednik:

JAROSLAV ŠIDAK